

GÖRÖGORSZÁGI ÚTIRAJZOK

ÍRTA

BERZEVICZY ALBERT

*Különlenyomat a Budapesti Szemle 1013. évi 433., 434., 436. és
438. számából*

BUDAPEST

FRANKLIN TÁRSULATNYOMDÁJA,

I. Olympia.

Hajnali öt órakor szállunk ki a Lloyd-gőzösből Patras kikötőjében. Még élénk emlékezetünkben van kiszállásunk Korfu szigetén, a hol a kikötőből hullámai kegyetlenül megtánczoltatták csolnakunkat. Itt is jó messzire horgonyoz a hajó a rakodóparttól; de a tenger nyugodt, mintha nem akarná a hajnal ihletés csöndjét zavarni. Minden csöndes, — a hajón is csak a kiszállók sürgölődnek, a parthoz közeledve sem hallunk más zajt, mint az evező csattanását, bár már lesik az utazókat a különböző vendéglők, közlekedési vállalatok ügynökei. Partra érve első benyomásunk határozottan rossz; a keskenyvágányú vasút — Görögország fő közlekedési vonala, — a parton fut végig s a szabad ég alatt áll meg; mögötte félig nyitott, pajtaszerű épületben van a vasúti pénztár és a podgyászfeladás: ez Patras pályaudvara. A mennyit a városból látunk az új és máris ronda, modern és mégis szegényes; igazi keleti kereskedőváros.

Miután a parton figyelmünket egyelőre semmi sem köti le, ösztönszerűen visszafordulunk oda, a honnan jöttünk s nyomban lebilincsel az, a mit látunk. A patراسi öblöt, — mely mintegy előpitvara a hosszú korinthosinak, innen nézve úgy körülzárják egyfelől a Peloponnesus partja, melyen állunk, másfelől Akarnania és Aetolia hegyei s a háttérben az ión-tenger elhagyott, szintén magas hegyekbe csúcsosodó szigetei, hogy nem is látjuk nyílását a szabad tenger felé; az egész víztükörré lilaszin homály ború, csak a szemben emelkedő hegyeket árasztja el a fölkelő nap rózsafénye. Gyönyörű hegyek! Kopárak, meredekek, zordak;

magas sziklafalaik egészen a tengerbe látszanak lenyúlni, mintha sehol az életnek helyet adni nem akarnának; de zordon ridegségök varázslatos költőiséggé lágyul a hajnal első ölelésében ... A mint a világosság terjed, lassankint fénylő gyöngysorokat látunk libegni a vízsík fölött, a hegyek lábánál; ott tehát apró városok terülnek el. Az első hegy hajlása mögött sejtjük Missolunghit, azt a helyet, mely körül annyi vér folyt a görög szabadságharcban s a hol 1824 április 19-én 37 ágyúdörgés jelezte — életéveinek megfelelően — a Lord Byron halálát; önkénytelen vett részt Hellas küzdelmében és sírját találta benne; elvesztése volt a legnagyobb ár, melyet Európa a görögök függetlenségéért fizetett.

Tovább nyugat felé nézve alig tudja szemünk Kephalonia és Ithaka hegytömegeit egymástól különválasztani; nem látjuk, hol kezdődik Ithaka, — az Odysseus Ithakája!.. Vajon csakugyan az övé-e? hiszen Dörpfeld, Homérra támaszkodva, oly meggyőzően mutatta ki, hogy a «leleményes Odysseus»-nak a mostani Ithakához semmi köze, az ő szigete a tovább éjszakon fekvő mostani Leukas volt. Tehát ilyenképen Ithaka most egyszerre gazdátlanná legyen, a Senki szigetévé? Veszedelmes mesterség az archseologia! az embert halála után egy pár ezer esztendővel az átköltözés kellemetlenségeinek teszi ki. Annyi azonban bizonyos, hogy a Homér tanúságát ezentúl komolyabban kell vennünk, mint eddig; nagy mesemondónak tartottuk mindig, annyira, hogy végre ő maga is mesealakká látszott változni, s most íme a Schliemann és a Dörpfeld ásatásai bebizonyították, hogy Homér sokban igazat mondott; történetíró is volt, nem csak meseköltő.

Hogy tehát Ithakával miképen áll a dolog, azt nem tudjuk, hanem az bizonyos, hogy ez a föld, a melyen állunk, a Peloponnesus legészakibb csúcsa, Achaia; a «göndörfürtű Achaiok» hazája, bár ép oly kétségtelen, hogy Homér az Achaiok nevével a görögökét helyettesítette, s hogy ez a tartomány sohasem volt kizárólagos lakóhelye ennek az ősfajnak, de talán tyikus volt az achaiok — tehát a görögökre nézve. Lehet, hogy most is így van; a mit

látunk, az tényleg mind sajátos, elütő minden mástól, tehát tipikusan görög és görögföldi. Például Korfu még úgy hat, mint egy darab Délolaszország; ott azt hisszük, hogy valahol a sorrentoi félszigeten járunk; a növényzet buja, mindennek olyan olaszos szabása van, az emberek is majdnem mind beszélnek olaszul. Ellenben itt egyszerre minden más. A tengerparttól távolabb hegyeket látunk, melyek mögött még magasabbak emelkednek, hófödte csúcsokkal, felhőktől borítottak, azok már alighanem Árkádia hegyei, mert a félsziget talaja közepén emelkedik legmagasabbra; a tengerpart jó darabra sík, rajta itt-ott tölgyek nőnek, melyek még lombtalanok, hanem a gyümölcsfák már teljes virágukban díszlenek, meg az eukaliptus; platánokat, melyekről Pausanias beszél, itt, Patras vidékén, a Peiros völgyében, ma hiába keresnénk. Szántóföld nincs, csak legelő és szőlőkert, ez utóbbi most márczius közepén, még nem is zöldéi; a szőlőművelés itt főleg az apró mazsolafajokra szorítkozik, s azok tőkéit úgy körülhantolják földdel, hogy alig látszanak. De azért Achaiában terem Görögországnak ma legjobb bora is; látjuk, a mint falusi szőlőgazdák tömlőkkel a hátukon jönnek az állomásokra; ezek a dudaformájú kecskebőr-tömlők ma is épen olyanok, mint a minőket Homár látott és leírt.

Utunk mentén, — a mint az azúrkék tenger párján, a váltakozó szigetekkel láthatárunkon, délnyugat felé tartunk, Elis irányában, — megismerkedünk a népviselet még elpusztítatlan különlegességeivel is. A sötétbarna vagy fehér csuklyás halinagubába öltözött pásztorokkal, kis kucsmával fejükön, tüszőjük alól kilógó redőzött, fehér szoknyával s az elmaradhatatlan fekete gyapotpamacscsal bocskoruk föl-felé kunkorodó orrán. A ruha lehet rongyos, szurtos, de a pamacsnak nem szabad hiányoznia! Ez a nemzeti dísz egyébiránt a katonák bakancsán is előfordul s a népviselet többi motívumaival együtt macedón vagy albán eredetű lehet; a régi görögök viseletének ehhez valóban semmi köze.

A politika zaja elől menekültem ide, miután azonban az ember sorsát el nem kerülheti, itt is belékerültem a politika legéktelenebb zsvivájába. Görögország választások

előtt áll; néhány vasútállomáson jelöltet várnak vagy fogadnak, beszédeket tartanak, veszekesznek, a kortesek a vonatnak — szerencsére eléggé lassú — menete közben a régifajta kocsik külső deszkajáróján szaladgálnak s benéznek a kocsiosztályokba, keresve híveiket; az állomásokon megkoszorúzva látjuk a jelöltek s pártvezérek képmásait, legtöbbször a Venizelos miniszterelnök pápaszemes, barátságos arcját. A hírlapokat csak úgy kapkodják, pedig temérdek napilap jelenik meg Görögországban. A görögöket, — ép úgy mint bennünket, — megeszi a politika.

Ekközben átléptük Achaia határát s immár Elis tartományban vagyunk, az «istenin Elisben, a melynek hasonló nevű fővárosa gyakorolta az olympiai játékok rendezésének jogát. Tehát már közeledünk Olympiához. A Pausaniasztól földicsért termékenységnek ma nem sok nyomát látjuk; a vasút előbb beljebb kerül a szárazföldre s átlépi a Paneios folyót, azután Zakynthos szigetével szemben megint a tengerpartot éri el, míg — már az arkádiai öböl felső csúcsán — Pyrgosnál megállapodik. Itt át kell szállanunk egy még kisebb kaliberű és még lassúbb menetű vonatra, mely már Tripliyia tartomány határa közelében kelet felé, tehát Arkádia irányában, még az eddiginél is semmitmondóbb vidéken visz Olympiába.

Már elértük az állomást s még nem látunk semmit az egykori Olympiádok színteréből; gyalog kell jó darabot sétálnunk a vasúttól fogadónkig, — mert fogat csak egy van s az is csak a podgyászt viszi, — hogy végre a dombról, melyen a legnagyobb és legújabb fogadó s mellette a múzeum is épült, megpillantsuk a szent folyó, az Alpeios völgyét, ott a hol a télen rakoncátlan, de most jelentéktelen Kladeos torkollik belé s a hol már az ásatások területe is föltárul szemünk előtt,

A fogadó és a múzeum között, az egyébként kopár dombon nagy fa áll; úgynevezett aleppoi szurkos-fenyő, a Pán fája, az uralkodó fanem ezen a helyen; ilyen fenyők nőnek az ásatások területén is és ilyenek borítják a fölöttük emelkedő Kronion dombot, a melynek tetejéről valamikor, az őskorban, az öreg istennek, Kronosnak hozott

áldozatok füstje emelkedett az ég felé. Hanem ez a fapél-dány valóságos király valamennyi között; a legszebb fák egyike, melyeket életemben láttam. Az aleppoi fenyő abban különbözik az olasz piniáktól, hogy rendesen alacsonyabb, dúsbab lombosító és valamivel világosabb színezetű.

Különben a körülfekvő hegyeket jobbra csak silány bozót borítja; formájuk, agyagos, vízmosásos talajuk erősen emlékeztet a mi felvidékünk rosszabbfajta hegyeire. Falu nincs közelünkben, a mint hogy a régi Olympia sem volt soha város, csak egy, az isteneknek szentelt berek, melyben templomok és kincsházak épültek; most ezek helyett vályogviskók és szerény vendéglők keletkeznek a vasúthoz vezető út mentén. A legközelebbi falu, Druva, a nyugati magaslatokon fekszik, melyeknek meredek útján, ott a hol egykor az olympiai versenyek ezrekre menő nézőközönsége sereglett össze, most parasztfiúk hajtják lassan fölfelé szamarákat, szomorú dalokat énekelve, melyekben ennek a hanyatlásnak egész tragikuma jut öntudatlan kifejezésre.

Az Alpheios lassú, iszapos folyása nem árul el semmit azokból a pusztításokból, melyekkel a régi Olympia dicsőségét eltüntetni segített, sem annak a mythosnak a költőiségéből, melylyel a hellenek képzelete ezt a szent folyójukat körülövezte. Az a körülmény, hogy vize helyenkint a föld alá rejtőzik, azt a hitet keltette, hogy a tenger alá is tud rejtőzni s más földön megint fölbukkanni; ezért a Syrakusa melletti siciliai folyónak ugyanezt a nevet adták s az Árkádiában eredőnek folytatását látták benne. Ennyit, mint természeti tüneményt komolyan hittek s Pausanias is mint ilyet beszéli el. A magyarázatot aztán a hitrege adta hozzá: hogy Alpheios, a folyóisten — mert hiszen minden folyót megszemélyesített a mythologia — vadász volt s belészeretett a szintén vadat űző Arethusa nymphába; ez azonban nem viszonzta vonzalmát s a távoli Siciliába, — vagy mint akkor nevezték Ortygiába — menekült előle, a hol a róla nevezett forrássá változott. Ekkor Alpheios is folyóalakot öltött s a tengeren átfolyva Siciliának vette útját, hogy ott mégis egyesítse habjait az Arethusáéval.

Azt hiszem, már harmadszor említettem a Pausanias

nevét s így ideje, hogy tisztába jöjjünk ezzel a nevezetes kútforrásunkkal. Nem akarom nagyképűen föltételezni, hogy minden olvasóm ismeri Pausaniast. Azaz másodkézből hogyan ismerné, hiszen minden görög-honi Bsedeker-tudomány is tulajdonképen az ő *Periegesis*-ébői van merítve. És ez még legkisebb érdeme a derék görög utazónak. Elmondhatjuk, hogy az egész görögországi archaeologia is főleg Pausaniason alapul s hogy a Curtius, Homolle[^], Kavvadias, Schliemann és Dörpfeld ásatásait az európai görög földön alig lehet a *Periegesis* útmutatása nélkül elképzelnünk.

Pausanias tehát a mi korunk tudománya szempontjából kétségkívül a legérdemesebb ókori írók egyike, érdemesebb akárhány classikusnál. Mert classikusnak ő egyáltalán nem mondható; mint író — kontár, vagy mondjuk kíméletesebb szóval — műkedvelő. Az ő érdeme az, hogy nem lévén tudós, mint Plinius és Strabon, mégis nagy utazásokra s az utazásain látottak pontos és fáradhatatlan leírására adta magát. Igaz, hogy élete oly időbe esett, a mikor az utazás kedvtelésére — hogy ne mondjam sportjára — maga a világ akkori ura, Hadrián császár adta a példát. Elfogulatlan naivitása mellett, melylyel minden halottat leírt, mégis egész eljárása — mondhatni — modernül hat. Az ember megdöbbenve érzi, hogy a közel 1800 év, mely tőle elválaszt, voltaképen nem is távolság. Szinte hallani véljük azokat az idegenvezetőket, a kikre a *Periegesis* írója hivatkozik és a kik már akkor — 1800 év előtt — üzletszerűleg telebeszélétek az 1800 év előtti görögországi utazók fejét, természetesen nagyrészt oktalanságokkal is, de a melyek épenséggel nem értéktelenek ma reánk nézve. Oh, valódi szerencse, hogy az emberek nem tudják, hogy oktalanságok, ha véletlenül leiratnak, némelykor milyen érdekesekké válnak — 1800 év múlva. Egy helyen például Pausanias azt mondja, hogy ő leírja ugyan mindazt, a mit a görögök beszélnek, de mindazt el is hinni, épenséggel nem köteles; vájjon nem a legmodernebb журналистика álláspontja-e ez? Másutt gúnyolja az egykorú görögöket, hogy mindent megcsodálnak, a mi a távol külföldön,

különösen Egyiptomban van, de közönyösek saját hazájok szépségei és műkincesei iránt; vajon nem illik-e ez rá akár-hány modern nemzetre is?

* * *

Tehát Pausanius a vezetőnk akkor is, mikor a Kladeos rozoga hídján áthaladva, az évezredektől fölhordott iszaprétegen át tört úton az ásatások területére lépünk. Az utunkat szegélyező kövek s a jobbra tőlünk tágas négyszögge formálódó romok az egykori Gymnasionból s a Palaistrából valók, a hol az athléták a versenyek előtt laktak s gyakorolták magukat, a mai fogalmak szerint a traininget végezték. Még fölismerhetők a nagy gyakorlótér porticusának oszlopmaradványai s egy medence helye, mely kétségkívül fürdőül szolgált. Az egykori Propylaionból, a kapuból jobbra csak a kissé emelkedett küszöbül szolgáló széles kőlapok maradtak meg, de melyek még elárulják, hogy a bejárás oszlopsorok által háromfelé oszlott.

Itt lépjük át a majdnem négyszögalakban fallal körített szent liget, az «Altis» határát; területén valamikor platánok nőttek, most csak mélabúsan zúgó szurkosfenyők vetnek rá helyenkint árnyékot, míg a zizegő, magas avar között tömérdek vérvörös és lilaszín anemóna virít. Itt balra volt a Prytaneion, romjait a Kronion-dombból kellett kiásni, a mely idő folytán, csuszamlások következtében, reáborult. A Prytaneion fogalma legjellemzőbb megnyilatkozása volt a községi összetartozás érzetének a görögöknél; minden városnak vagy községnek megvolt a maga Prytaneionja, községháza, a melyben hatósága székelt, annak tagjai ellátást is élveztek s a melyben szünetlenül kellett égnie az áldozattűznek a Hestia oltárán, hogy a ki városát elhagyja, ebből a lángból magával vigyen egy mécsest új otthonába. Az olympiai szent telepnek is megvolt a maga Prytaneionja, hol a templomok őrei laktak s a hol egyúttal a versenyek győzteseire rendezett lakomákat tartották.

Lassankint áttekinthetővé lesz az egész terület, melyet egykor az áldozó, versenyző, ünneplő görögök ezrei árasztottak el s mely a Kronion fenyőlombos, meredek magas-

latától egész az Alpheios medre közelébe terjed és a melyet néhol 4—6 méter mélységig kellett felásni, hogy az épületek talapzatai, az oszloptövek, a szertesét fekvő oszlopdobok, föliratos kövek és mindenféle márványtöredékek meg bronzleletek, melyek nagy részét most az alapítójáról Syngroseionnak nevezett itteni múzeum őrzi, láthatókká váljanak.

A Heraion romjai között állunk, Olympia legrégebb templomának helyén, mert a híres Zeus-szentély területén Hérának már előbb áldoztak, mint isteni férjének. Ez a templom eredetileg fából és vályogból épülhetett, az oszlopotokat úgy váltották ki idővel egyenkint kőoszlopokkal; a későbbi hatalmas, poros-mészköből készült dór-oszlopokból nehányat a legújabb korban ismét fölállítottak, úgy hogy erről a templomról régisége ellenére ma legteljesebb fogalmat szerezhetünk magunknak, annál is inkább, mert cellájának körfalai is még majdnem könyökmagasságig állanak s frizjének, födélpárkányának terracotta díszeiről és vízöntő lárváiról képet alkothatunk a múzeumbeli maradványok nyomán. Azokból a fogadalmi ajándékokból is, melyeket itt Pausanias látott, egyet — a legbecsesebbet — megőrzött számunkra a véletlen s most az a Syngroseion legirigyeltbb ékessége: a Praxiteles Hermese a gyermek Dionysossal karján, a halhatatlan mester egyetlen kétségtelen, eredeti és majdnem egészen teljes műve, melyet bírunk.

Hermes, ez a legsokoldalúbb istenalakja a görögök hitvilágának, a ki egyebek közt mint nagy gyermekbarát is volt ismeretes, játszani látszik a kis Dionysossal, a kit Zeus rábízott, hogy az őt fölnevelni hivatott Nympháknak adja át; könnyedén támaszkodik egy fatörzsre, melyre köpenyét függesztette s másik — fájdalom, hiányzó — karját emelten tartotta, egy szőlőfürtöt mutogatva a kisdednek, a ki — mintegy sejtelmében későbbi hajlamainak — mohón nyúl a bor levét rejtő gyümölcs után. Ez a jobb kar úgyszólván egyetlen lényeges hiánya a parosi márványból készült s helyenkint még az egykori színezés jeleit mutató, közismert szobornak, melynek csodálatos épségét annak a

szerencsés körülménynek köszönhetjük, hogy a míg a templom állott, mindig földél alatt volt s később a szétmállott puha vályog borította el.

A gyermekalak, kicsinysége mellett túlságosan arányos formáival, még rávall a szobrászat kezdetleges korára, egyebekben s különösen a főalakban a természetes idomok hű plastikai utánzása, a tartásban mutatkozó lendület, egyszerűsmind nyugalom és egyensúly s a kifejezés eszközei fölötti souverain uralom már igazi remekművé avatják a IV. század mesterének e művét. Különösen az ifjú férfiarcz szépsége méltó tárgya az általános csodálatnak s bár úgy abban, mint az idomokban is van valami, a nőiesre emlékeztető kecs és elegancia, az egész alak még sincs annyira túlfinomítva s nem annyira színpadiasán öntudatos, mint például a belvederei Apollo-szobor.

A Heraion alakulásának története legvilágosabb megerősítése annak a régi föltevésnek, hogy a görög építőstyl faszervezetből keletkezett s így egyúttal csattanós czáfolata annak az újabb keletű művészetiethetikai dogmának, mely szerint minden stylnek az anyagból kell kialakulnia s csak az olyan formanyelv jogosult, mely az anyag valódi természetének megnyilatkozása. íme a görög templom és ház oszlopai eredetileg fából készültek, az architrav vagy epistyl is fagerenda volt; a triglyph nem volt egyéb, mint a szarufák feje, a metop pedig a szarufák köze; s a görögök biztos művészi érzéke átvitte ezeket a formákat kőbe, márványba s ez által a régi stylnek nem is sejtett új szépségeit keltette életre.

Ettől a templomtól délnek kell fordulnunk, hogy az olympiai Zeus-istentisztelet tulajdonképeni emlékeit lássuk. Itt volna mindenekelőtt a nagy, fő Zeus-oltár helye, mert hiszen az Altis egész területe kisebb-nagyobb oltárokkal s főkép Zeus-oltárokkal volt még a római uralom idejében elárasztva. Ezeknek s magának a főoltárnak is majdnem teljesen hiányzó nyomát, mely azok helyének megállapítását is ma kétségessé teszi, a régibb eredetű görög oltárok természete magyarázza meg. Azok tulajdonképen mészárszék, egyúttal nyílt tűzhelyek és némileg kemenczék is voltak,

a miből következik, hogy a szabad ég alatt kellett államok, nem készülhettek igazán monumentális anyagból s finomabb művészi kivitelben, sőt sok esetben úgy látszik a bemutatott tűzáldozatok szaporodó hamvával növekedett az áldozathely dombja s e hamuból gyúrt téglákból épült az oltár. Tehát ezek egészen másneműek voltak, mint a kisebb, vértelen áldozatok bemutatására szolgáló templomi oltárok.

Pelopsnak, a ki emlékezetes versenyével megalapítójává lett az olympiai játékoknak s a kitől ez az egész félsziget nevét kölcsönözte, a sírja szintén itt volt, valószínűleg a Zeus-oltár és Zeus-templom között, tehát az Altis legszentebb helyén, «az uralkodó királyok fölött uralkodó Kronion atyánk» tőszomszédságában áldoztak a heros emlékének.

Valódi középpontjául a szent ligetnek a Zeus temploma szolgált, Olympia és az egész Elis tartomány legfőbb dicsősége s az egész görög föld egyik leghíresebb, legünnepeltebb szentélye. Lehetetlen a rettentő pusztulás fölötti fájdalom érzése nélkül lépnünk a romok közé, melyek ma egyedüli hirdetői e templom egykori szépségének és nagyságának. Még látjuk a Peripteros hatalmas, dór oszlopainak töveit; az oszloptörzsek dobjai, mind délnek dőlve, ott fekszenek a magas fűben, összetartozásuk még fölismerhető; néhol egymásra tornyosultak a földrengés hatására is valló romok. Az egykori templomhajó területén a czellafal maradványai s a padló váltakozó fehér és fekete mészkölapjai még meglehetősen épen mutatják a belső szentély határait, az istenkép környezetét. Itt állott a Pheidias remekműve, melyet az Altis körfalán kívül számára épített nagyszerű műteremben alkotott elefántcsontba és aranyba burkolt fából, melyet az ókor a hét világsoda közé sorolt s azt tartotta róla, hogy nem lehet boldog az, a ki nem látta. Reánk semmi sem maradt e szoborból; csak óriási méreteit ismerjük s egykorú érmeiből következtethetünk alakjára. A rege szerint a szobor fölállításakor Zeus maga villámcsapással adott kifejezést képmásával való megelégedésének.

A görög styl egyszerűségének és szigorú törvényeinek köszönhetjük, hogy az archasologia ezekből a maradvá-

nyokból s a Pausanias egykorú leírásából teljesen rekonstruálni tudja az elisi Libon e templomalkotását, habár ma csak ásatag talapatát látjuk magunk előtt, nem fennálló romját, mint például a hozzá sokban hasonló athénei Parthenonnak. Hanem a miben az olympiai ásatások eredménye fölülmúlja azt, a mit a legtöbb egykorú görög műemlékből az utókor megőrizni vagy visszaszerezni tudott, az a két homlokorumzat timpanonjának márványszoborcsoportozata, melyet, bár töredékekben, de mégis annyira teljesen bírunk, hogy az egésze tiszta fogalmat alkothatunk. A töredékeket összeállítva láthatjuk az olympiai múzeumban, bár ez az összeállítás mindenesetre csak föltevéseken alapul s egyben-másban vitásnak tekinthető.

A keleti oromzat szoborcsoportja, mely Pausanias szerint Paioniosztól való, még kissé archaikus, merev elrendezésben mutatja Oinomaosnak a tartomány meseszerű ősi királyának versenyét Pelopsszal, melyben Zeus segítségével ez utóbbi lett győztes, a miért Pelops nemcsak Oinomaos leányának, Hippodameiának versenydíjul kitűzött kezét, hanem vele a legyőzött versenytárs országa fölötti uralmat is elnyerte. Az orommező közepében, a hol az legmagasabb, Zeus áll, mint a verseny intézője, nagyságban meghaladva az összes többi alakokat; két oldalán látjuk a két versenyzőt, küzdelemre készen, mellettük egy-egy nő: Oinomaos mellett neje, Sterope, Pelops mellett elnyerendő menyasszonya, Hippodameia. Tovább sorakoznak a versenyzők négyesfogatai, a legnehezebb művészi problemaképen a nem mély orommezőben a négy ló egymás mögé állítva; a kocsisok és nézők ülő alakjain túl, a timpanon alacsony szögleteibe két fekvő folyóisten van helyezve, bizonyára az Alpheios és Kladeos személyesítői.

A másik, a nyugati orommező csoportozata, melynek utánzatát a mi Szépművészeti Múzeumunk oromzatán láthatjuk, állítólag a Pheidiassal egykorú Alkamenes műve. Ebben sokkal haladottabb fölfogás, több élet és mozgás, a csoportok szervesebb összekapcsolása, a tér szellemesebb kihasználása mutatkozik. A tárgy is — egyik legkedveltebb motívuma a görög plastikának, a Kenthaurok és Lapithák küz-

delme — sokkal alkalmasabb a mozgalmas compositióra. A középhelyet itt is egy isten: Apollo foglalja el, itt is mint a küzdelem vezetője s a győzelem eldöntője. Az ábrázolt jelenet tulajdonképen a Peirithoos lakodalmán folyt le, mikor ő, mint a Lapithák fejedelme Deidamiával kelt egybe s a nászlakomára nemcsak barátját, Theseust, hanem a Kentaurokat is meghívta s ezek az állatemberek a bortól fölhevülve, hatalmukba akarták keríteni a menyasszonyt s társnőit, a kiket a két ifjú hősnek s a többi Lapitháknak csak erős küzdelemmel sikerült megmenteniök. A harc heve még a timpanon-szögletekben kuporgó nőalakokat is — kiket a menyasszony szolgálóinak vagy talán helyi nympháknak tarthatunk — megragadni látszik; azok is izgatott kíváncsisággal és félelemmel nézik a küzdelmet, melynek kimenetelét csak a két herost szemlátomást védelmébe vevő istenség nyugalma teszi a nézőre nézve kétségtelenné.

E két márványcsoportozat maradványainak művészettörténeti becse a görögök decoratív plastikájának s különösen timpanon-elrendezéseinek ismerete szempontjából egészen rendkívüli s azok fölfedezését joggal tekinthetjük az újabbkori archseologia egyik legnagyobb vívmányának. A művészi kivitel ugyan sok egyenetlenséget, néhol bizonytalanságot árul el; úgy látszik, mintha e művek azt az átmenetet mutatnák az archaikus szobrászatból a későbbi classicismusba, a mikor amannak lelkiismeretes igazságszeretete és tartózkodó mérséklete már elenyészett s emennek nemes idealismusa és hatalma a kifejezés eszközei fölött még nem volt uralkodó; de egyes megkapóan életteljes részletek, a meglevő fejek szépségei, az egységes compositio, hibáik és ellenmondásaik daczára magasra helyezik tiszta műbecs szempontjából is az olympiai Zeus-szentély ez oromzatlátszeit.

A templomnak keletre nyíló bejárata közelében állott a mendei Paioniosnak egy még kétségtelenebb műve, melynek talpzata most is régi helyén áll s melyet csonkán ugyan, szintén a múzeum kincsei között láthatunk: ez a messeneiek fogadalmi ajándékképen s győzelmük emléke

gyanánt idekerült Nike-szobor. A fejnek éppen elülső része letört, a karok csonkák, a szárnyak s nagy része a lengő köpenynek hiányoznak. De ebben a rongált állapotában is a szobor oly bámulatosan fejezi ki az alaknak röptéből való leszállását, a gyöngédségükben is aczélos tagok, a ruházat tapadó redői oly művészi tökélyvel vannak modelálva, hogy Paionioszt e műve után sokkal előhaladottabb mesternek kell tartanunk, mint a minőnek vésőjéről a keleti homlokzat csoportozata tanúskodik.

A messeneiek Nikéje csak egy volt a közül a megszámlálhatatlan fogadalmi adomány közül, melyekkel a görögök főistenöknek ezt a szentélyét gazdagítani igyekeztek. Elkezdve azokon az apró, többnyire bronzból készült s állatokat ábrázoló ajándékokon, melyeket a múzeum kifogyhatatlan bőségben tár elének, s melyek által a görög földműves kétségkívül lábas jószágának jólétét akarta Zeus védelme alá helyezni, a szobrok és kincsházák egész sora tanúskodott a hellének vallásos buzgalmáról, bőkezűségéről, de egyúttal művészszeretetéről is. A szobrok jobbra elpusztultak, néhány feliratos tábla vagy oszlop hirdeti még egyes versenyzők diadalát, s a Kronos-domb meredek lejtőjébe félig betemetve látjuk még hosszú sorban azoknak a kis, négyszögletes, kápolnaszerű épületeknek — számszerint tizenkettőnek, — a Thesaurosoknak, kincsházáknak nyomait, melyekben az egyes görög tartományok és városok halmozták föl, különböző alkalmaknál, rendesen hálából az Olympiai Zeusnak bemutatott értékesebb ajándékaikat. Sajátos faja a Zeus dicsőségére emelt s őt ábrázoló szobroknak volt a kincsházák előtt sorakozó tizenhat »Zanes«, vagyis oly istenkép, melyet büntetésül kellett a versenyszabályokat áthágóknak vagy egyébként vétőknek felállíttatniok.

Tekintettel az Olympiádok idejében a legnagyobb nyári melegben összesereglett nagy sokaságra, bizonyos profán jellegű épületekre is volt szükség a szent ligetben és annak határain kívül; ilyenekül ismertük meg a Gymnasiont is és a Palaistrát, a Prytaneiont, ilyen volt a Buleuterionnak nevezett tanácsház, és ilyen különösen a régebben falfestései

miatt Poikile, majd «a visszhang csarnoka» neve alatt ismert hosszú oszlopos folyosó, mely a Stadion bejáratától terjedt déli irányban az ünnepélyek kapuja felé, védelmet nyújtva a nap égető sugarai ellen s állítólag hétszeres visszhangjáról volt nevezetes.

Már a római uralom idejében, a mikor maga Nero császár lakást rendeztetett be magának az Olympiai Altis területén, hozta létre e helyen egy bőkezű adakozó a legfényűzőbb, de egyúttal valóban hézagpótló e nembeli építményt a Kronos-halom lábánál, az alkotójáról Herodes Attikusról nevezett fényes Exedrát, melynek alakját még világosan mutatják romjai. Ez az athéni Herodes, kinek nevével még a saját városában is fogunk találkozni, az Antoninusok idejében consuli tisztet is viselt, egyébiránt mint dúsgazdag nagy úr azoknak a görög rhetoroknak a fajából való volt, kik sophista bölcselkedésükkel, szónoki hiúságukkal, ünnepeltetési viszketegőkkel oly tipikus alakjaivá váltak Görögország római korszakának. Herodes Attikos azonban hazáját nemcsak szóvirágaival és szónoki poseaival, hanem igen szép építményekkel is igyekezett boldogítani. Ezt az Exedrát tulajdonképpen helytelenül nevezték el így, mert az félkör alakú volt ugyan, de ülőhelyek nem voltak benne, hanem vízmedenczék, a melyekbe mesterséges vezeték hozta az Alpheios csobogó vizét, mely itt a szomszédok es eltikkadtak üdítésére szolgált. A sok szobor között, mely e csarnokot díszítette, természetesen a bőkezű alkotó is szerény helyet talált, nemkülönben neje, Regilla, kinek emlékére emelte ezt is, úgy mint egyéb építményeit, talán engesztelés-képen, mert neje az ő brutalitásának áldozata lett.

Az ünnepi vendégek és az ünnepélyt vezető elisi hatóságok az oszlopos folyosó és a Zeus-templom közötti Agorán — piaczon — gyülekeztek; ott olvasták föl műveiket az írók és költők, ott tartották beszédeiket a szónokok, mutatták be alkotásaikat a festők és szobrászok. Az atletikai mérkőzések színtere a Stadion volt és a Hippodrom. A Stadion bolthajtásos kapuját helyreállították; a kincsházak emelttere és az Echo-csarnok között lépjük át mint egy alagutat s túloldalán még láthatjuk a versenypálya medenczéjének

kezdetét, a hol a pályabírák foglaltak helyet, a különféle gyalogversenyek, erőpróbák és küzdelmek intézői; a további Stadiont, melynek hosszát állítólag Herakles mérte ki az ő lépteivel, vastag földréteg borította be egészen a földhányásból alakított lépcsőzetes medence karimájáig. A ló és kocsi-versenyek színterül szolgált Hippodrom még távolabb esett, de az teljesen elpusztult.

* * *

Ezen az egész területen, melyet megismertünk, játszódtak le a világhírű olympiai versenyek. A templomok körül az istentisztelet áldozatok alakjában állandó volt, de csak négyévi időközökben, az úgynevezett Olympiádokban lett e hely az egész görög világ középpontjává, melyen még némileg fokozottabb mértékben, mint Delphiben, — nem is szólva az isthmosi és nemeai játékokról — keltek az összes görög államok egymással versenyre, nemcsak legjobb athletáik személyeiben, hanem műalkotásaikkal, szellemi termékeik bemutatásával és kitűnő férfiai találkozásával. A görögségnek apró államokra való széttagoaltsága teszi csak igazán érthetővé ez ünnepi összejövetelek jelentőségét a nemzeti egység szempontjából; és e jelentőség magyarázza meg, hogy az Olympiás vált a görögök egyetlen általánosan elfogadott időszámításává, hogy a hellén államok e nemzeti szentélyük helyét semlegesnek nyilvánították s az olympiai játékok idejére általános istenbékét rendeltek, azok zavartalan lefolyását biztosítandók. Megesett, hogy egymással hadi lábon álló országok küldöttei békés versenyre keltek e játékok alatt.

Az intézmény eredete a monda homályába vész, mely majd Pelopsot, majd Heraklest, sőt magát Zeust szerepelteti az olympiai versenyek megindítója gyanánt. Történetileg kimutatható módon a Lykurgos és Iphitos idejében ment végbe az első szervezés s így a Krisztus előtti 776. évtől számították az Olympiádokat és innen kezdve jegyezték föl a győztesek neveit; Pausanias megemlékezik még a 226-ik Olympiásról; a Krisztus utáni negyedik század végén szűntek meg végkép a játékok.

A nyári napfordulás idejét követő holdtöltekor kellett a versenyeknek végbemenniök, eredetileg egy napon, utóbb, körük mindinkább tágulván, időtartamuk is mindinkább hosszabbodott, míg végre öt napra terjedt ki. Míg ugyanis a verseny eleinte csak futásból állott, utóbb az egyszerű futamhoz — vagyis a versenypálya egyszeri befutásához — hozzájárult a kettős futam és azután a lassúbb távgyaloglás, mely a Stadion tizenkétszeri bejárásából állott. Szokásba jött a fegyveres futás is — egy neme a katonai díszmenetnek — előbb teljes vértzetben, utóbb csak pajzszal. A birkózáson kívül kedvelték a Pankrationt, vagyis fegyverzett ökölvívást is, mely hasonló volt az angol boxoláshoz s művelték a kettős egybekötve is. A tulajdonképen atletikai versenyek koronája volt a pentathlon, vagyis összetett ötös verseny, mely futásból, a magas és távolugrás bizonyos egyesítéséből, gerelydobásból, diskosvetésből és birkózásból állott; e verseny győzteseit helyezte a közbecsülés a legmagasabb polczra. Bizonyos versenyekben nők is szerepelhettek, de teljesen elkülönítve, úgyszintén serdülő fiúk; volt reá eset, de csak egy, hogy egy 12 éves fiú a pentathlont megállotta. A hippodrom játékaik kocsi-és lóversenyek voltak; tartottak külön versenyeket felnőtt lovakkal és külön csikókkal, külön két- és négyfogatú kocsikkal. A kocsiversenyek különös tiszteletben állottak, azokat oly komoly ünnepi cselekményeknek tekintették a görögök, hogy halottaik emlékét is ilyenekkel ünnepelték. Az olymipiai kocsiversenyekben királyok is részt vettek; általán idővel a költségesebb kocsi- és lóversenyek bizonyos aristokratikusabb jelleget kaptak a kevésbé költségesek, inkább polgári jellegű gyalog atletikai versenyekkel szemben.

Részt vehetett az olymipiai játékokban minden szabad és feddhetetlen életű görög, bárhol élt a föld hátán; csak a barbárok, vagyis nem görögök voltak kizárva. Idővel, mikor a göröglakta területek mindinkább római uralom alá kerültek, módot kellett nyújtani a rómaiaknak is a versenyzésre; kimondták tehát, hogy a rómaiak, mint a görögök vérrokonai, szintén versenyképesek.

A versenyre jelentkezők esküt tartoztak tenni Zeusra,

hogy becsületes küzdelmet fognak vívni, valamint annak tanúbizonyságául is, hogy magukat valamely gymnasionban tíz hónapon át képezték és gyakorolták a versenyre. Az előképzés betetőzése azután Elisben s végül az olympiai gymnasionban és palaistrában ment végbe. Elis városa ugyanis minden Olympiásra tíz versenybíróvá választott; ezek voltak a Hellanodikék, a kiknek vezetése alatt folytak 30 napig a versenyzők próbagyakorlatai s a kik azután a pályázó athleták élén néhány nappal a verseny kezdete előtt bevonultak Olympiába s ott az ünnepély egész rendezését, valamint a pályabírói tisztet ellátták.

A verseny idejére azután Görögország színejava elzárándokolt a szent ligetbe. Minden állam követeket küldött oda, kik gyakran fontos diplomatai tárgyalásokra használták föl ezt az alkalmat; a görög közelet, irodalom, művészet kitűnőségei mind találkoztak egymásnak itt, hogy az olympiai napok fényét emeljék s magukat ünneptessék. Az Altié körül egész sátortábor keletkezett, az Alpheioson bárkák horgonyoztak, kereskedők élelmiszerekből és árúczikkékből egész vásárt rendeztek. Csak a nők megjelenését korlátozta szigorúan a törvény, azok csupán az Alpheios déli oldalán tartózkodhattak s az ottani hegyek lejtőjéről nézhatték a versenyt. Csak egyszer szegte meg e tilalmat egy anya, kinek fia a versenyzők között volt. Némelyek szerint Kallipateira, mások szerint Pherenike volt annak az özvegy asszonynak a neve, a ki, hogy meghalt férje helyett fiát, Peisidorost a versenyre vezethesse, az athleta-oktatók ruházatát öltötte magára; de mikor fia győztes lett, az öröm elragadta őt s átugorván a korlátot, annyira leleplezte magát, hogy ráismertek. A törvény szerint halállal kellett volna bünhődnie, de megkegyelmeztek neki fia érdeméért s az ő nagy anyai szeretetéért. Azonban ez eset óta, mely oly jellemző arra a lelkesedésre nézve, melylyel a görögök e játékokon csüngtek, szabálylá emelték, hogy — ily alakoskodás elkerülése végett — ne csak a versenyző athleták, hanem a tanítómesterek is meztelenül tartoznak a Stadionban megjelenni.

Tudvalevőleg az olympiai győztesek pályadíja nem volt

semmi egyéb, mint egy koszorú annak a szent olajfának lombjából, melyet a néphit szerint Herakles plántált itt, és egy pálmaág; az erő és a halhatatlanság jelvényei. A Zeus temploma előtt hírnök kiáltotta ki a győztes nevét s hazáját és az arany asztalon nyugvó koszorút a Hellanodikék tették az ünnepelt fejére. A megtiszteltetések és jutalmak egész sora követte még azután a megkoszorúzást: a győztes általános csodálat és ünneplés tárgya volt, megvendégelték a Prytaneionban, hazája diadalmenettel fogadta, minden köztehertől mentes volt s minden gyülekezetben díszhely illette meg. Gyakori volt az ily versenygyőztesek szobrának fölállítása is az olympiai szentély területén, különösen a pentathlon nyertesénél ez majdnem soha el nem maradt, mert ezt úgy tekintették, mint az összhangzatosan, egyenletesen kifejlesztett testi erők próbáját s a ki azt kiállotta, az a legszebb férfúnak is volt elismerve.

Az idők folyamában az Olympiádok intézménye sem maradhatott ment bizonyos túlzásoktól és kinövésektől, melyek részint az emberi hiúság, részint a versenyzés szenvedélyének talajából fakadtak s élénken emlékeztetnek a mi mai sportéletünk túlhajtásaira. Csak a játékszenvedélynek a mai sporttal kapcsolatos jelenségeire nem találunk példát a régiéknél; ez egészen a legújabb kor productuma. Ellenben a görögöknél is voltak athleták, a kiknek négyszáz győzelmi koszorúja nem annyira az ő dicsőségekét növelte, mint inkább az elszaporodott versenyek diadalának értékét csökkentette. Az egykorú leírások szerint az Altis végül szinte hemzsegett a győztesek, — köztük félig serdült fiúk — szobraiktól. Volt olyan versenyző, ki ügyében bízva már előre elkészíttette s magával hozta a szobrát, úgy, hogy a kivívott diadal után azt nyomban föl is állíthatták. Kissé visszatetsző, bár teljesen modernnek tűnik föl az a mód is, a hogy a ló- és kocsiversenyeknél az ember egészen háttérbe szorult a ló és ennek tulajdonosa mellett. Olympiában volt rá akárhány eset, hogy a nyertes ló tenyésztőjének, sőt magának a lónak emeltek szobrot; ily megtiszteltetésben részesült különösen egy Pheidolas nevű kancza, a mely lovasát futásközben levetvén, mégis elsőnek ért a célhoz s ott

szabályszerűen megállott. Nem hiányoztak a nyilvánvaló visszaélések sem. A kincsházak előtt sorakozott bírságszobrok a tanúságai, hogy bizony gyakran ravasz furfang, sőt egyenesen csalás és vesztegetés voltak segítők a sikerben; erre a monda szerint maga Pelops adta a példát, megvesztegetvén ellenfele, Oinomaos kocsisát, úgy hogy ez aztán szándékosan kidöntötte urát; s Pelopsot mégis mint herost tisztelték. De viszont a görögök becsületes szigoráról tanúskodik, hogy például a versenyről igaz ok nélkül elmaradót mint gyáva szökevényt büntettek. Szóval — az olympiai versenyek története is, ha összehasonlítjuk korunk sportviszonyaival, mutatja, hogy az emberiség az évezredek folyamán keveset változik: erényei mintha kopnának és eltorzulnának; félszégei, gyarlóságai, apró hitványságai vígan és mindig üdén örökzöldéinek.

Azonban ezek a minden fényes jelenséggel együttjáró árnyoldalak nem homályosíthatják el azt a hatást, melyet az olympiai és egyéb versenyjátékokban betetőződő görög gymnastika az egész ókori görögség életére, testi és lelki fejlődésére, tetteire és szellemi alkotásaira gyakorolt. E nélkül nem is tudjuk elképzelni azokat a hős nemzedékeket, melyek e maroknyi nép életét oly ragyogó betűkkel vésték a történelem évlapjaira, e nélkül soha sem lett volna teljes a testi és szellemi erők ama nagyszerű harmóniája, mely mindenre, a mit a görögök hátrahagytak, a nemes szépség kitörölhetetlen bélyegét ütötte. Az athleták versenyei megtermékenyítették a görög költészetet és művészetet egyaránt. Alig van görög költő, ki a délczege, erőssé, hajlékonynyá és ruganyossá képzett emberi test szépségét, s annak az atletikai játékokban való nyilvánulását meg nem énekelte volna. Pindaros szerint nincs nemesebb győzelem, mint az olympiai; Homer gyönyörködő részletezéssel írja le a futást, a diskosdobást, a birkózást és a kocsiversenyek izgató hajszáját, mert ő is úgy tartotta, hogy:

Szebb se dicsőbb diadalt nem arathat földön az ember,
Mint a melyet gyors láb s az erős kar versenye vív ki.

Még szembeötlőbb a kölcsönhatás, mely a görögök testi nevelése és képzőművészete, különösen szobrászata között fennállott. A mikor a külső és belső harcok lecsöndesedésével s egy áldásos békekorszak felköszöntével a művészet a hőscultus feladatát mintegy lezártnak tekinthette, rajongással karolta föl a versenyek békés harcaiban diadalmas férfierő megörökítését. Csodálandó realismussal mintázta meg a futó, a birkózó, a gerelyvető, a diskoszdobó alakját, az izomerőnek minden mozdulatban való kiformalódásával; s midőn így képet alkotott a görög athletika egész módszeréről s az ez athletikai játékokban nagyra nőtt nemzedék szépségéről, egyúttal ezeket az alakokat ideálul, kánonul, kövendő például állította a fölserdülő utódok elé. így szolgálta a görögök élete művészeteket s művészetők életüket.

A pusztulás végzetét semmi sem kerülheti el; Olympia dicsőségét is elérte az. A játékokat, mint a melyek szorosán össze voltak fűzve a pogány istentisztelettel, a hatalomra jutó kereszténység kezdettől fogva rossz szemmel nézte. I. Theodosius, az utolsó római császár, ki még a nyugat és kelet közös ura volt, 394-ben megtiltotta az olympiai versenyek megtartását. Konstantinápolyban, az egykori hippodrom helyén látjuk ma is az egyiptomi obeliszk talapzatának domborművein a szigorú imperator alakját, oldalán fiaival, Arcadiuszal és Honoriuszal, a kik között azután megosztotta birodalmát, és egész feszes udvarával, a mint a kocsiversenyeket szemléli. De a mit nem látunk többé Konstantinápolyban, azok az olympiai istenek keresztény buzgalommal kifosztott szentélyeinek kincsei, az a Pheidias boldogító Zeus-szobra, a mely szintén idekerült, hogy itt egy tűzvész alkalmával elpusztuljon. Byancz nemcsak a saját múltjának, hanem az antik kultúra nagy részének is temetőjévé lett. A keletrómai császárok balvégzetű hiúsága odavitette Hellas műkincseit, hogy ott, az uralmukat és a várost ért katastróphák annál biztosabban pusztítsák el azokat.

A játékok vidám zaja elnémult, az istenképeket elhurcolták, de a templomok még állottak. Ekkor II. Theodosius folgyuttatta az olympiai szentélyeket s az ő rombolását

folytatta Alarich a maga gótjaival, folytatta a kezdődő középkor, mely a templomok köveiből várat épített az egykori Athén közepén, az ércszobrokat fegyverekké és munkaeszközökké kovácsolta át s a márványból meszet égetett.

Még az, hogy az egyik épületet, a Megaront byzantin keresztény templommá alakítottak át, sem tudta azt a romlástól megóvni.

Mert a pusztítás munkáját az emberektől nemsokára átvette a természet, elenyésztette az alkotók és a rombolók nyomait egyaránt. Ismételt földrengések ledöntötték az oszlopokat, a Kronos domb csuszamlásai elborították a lábához támaszkodó épületeket, a Klíjdeos áradásai évről-évre növelték az iszap, homok, kavicsrétegeket Zeus egykori szentélyének területén és az Alpheios sodró ereje magával ragadta az egész hippodromot. Az újkor közeledtével Olympia völgye sivár pusztaság volt, s a szőlőtermelő paraszt sejtelmével sem bírt annak, hogy micsoda dicsőség sírhantjába vágja kapáját.

A feledés mély homályába végül a tudomány mécsese vetett derengő fényt. A XVIII. században Winckelmann kezdett arról ábrándozni, hogy Olympiát föl kellene kutatni, de eszméje saját hazájában sem keltett visszhangot. Azután az angolok és a francziák foglalkoztak a tervvel, sőt vizsgálták is a megmaradt kőhalmazokat; 1829-ben Ábel Blouet a francia Akadémia megbízásából fölásta a Zeus-templom romjainak egy részét s a párisi Louvreba vitette a Herakles tetteit ábrázoló belső metopok néhány lapját. Ernst Curtius, a nagy német történet- és régiségtudós, — kinek most szobrával találkozunk az olympiai múzeumban, — mint az akkori porosz trónörökös oktatója, az ötvenes években oly lelkesedést keltett e fennkölt lelkű királyi ifjában Hellas régi dicsőségének föltárása iránt, hogy ez utóbb keresztülvitte atyjánál, I. Vilmos császárnál az olympiai munkálatoknak a német birodalom önzetlen áldozatkészségével való megindítását és keresztülvitelét, közel 900.000 franc költséggel. -K 1875-től 1881-ig tartott a munka, melyről elmondhatjuk, hogy majdnem mindent föltárt, a mi a régi alkotásokból még létezik e helyen, örök dicsőségére a nagy győzelme

után az emberi művelődés békés szolgálatára kész német birodalomnak.

És tizenöt évvel Olympia föltárása után a művelt nemzetek egyetértése kiásta sírjokból az olympiai játékokat is. A francziák kezdeményezték, mi is részt vettünk benne s Görögország fővárosa igényelte magának az elsőséget, mint az új olympiai versenyek színtere. Azóta négy évenként más-más világvárosban ujúl meg a nemzetek versengése az olympiai dicsőségért. Igaz, hogy sok tekintetben el kell térni a régi példától, de az eszme, a cél, a szellem ugyanaz lehet s legyen is, a mi a régieknél volt.

Az Alpheios völgyében, a Kronion lábánál szomorú omladékok hirdetik a régi görög világ pusztulását; de a csákány, mely azokat kiásta és az igyekezet, mely az olympiai játékokat visszaállította, mutatja, hogy a régi görögök szellemének nemes megnyilatkozásai halhatatlanul élnek az emberiség köztudatában.

II. Athéni benyomások.

«Thalatta! Thalatta!»

Ez a tengerüdvözlő kiáltása a Xenophon hazatérő harcosainak szinte jelmondása lehetne a görög nemzet egész fejlődésének és életének. Mindenütt a tenger övezi, tagolja a görög földet s a hol legmesszebb esik, ott a természet fölmagasította a talajt, hogy legalább el lehessen látni a tengerre. A görögök tekintete, gondolata így szükségkép a Poseidon sós árára volt irányozva mindig és mindenütt, képzeletükben, természeti ösztönükben az egészen összeforrt a haza fogalmával.

Abban a tengerközi, részben vagy egészen szigetszerű fekvésben, mely Hellast a tenger útján kelet- s nyugatra úgyszólván az egész világ szomszédjává tette, mintegy természeti próféciája is rejlett annak az egyetemes, világot átfogó hatásnak, melyet a görög szellem az egész emberiségre gyakorolni hivatva volt.

A görögök természetesen korán szolgálatukba fogadták a tengert, hajós nép lettek, mindig azok is maradtak; de

hajózásuk majdnem mindvégig csak parti hajózás volt, mely az öblök és szigettengerek vizeihez tapadozott, kerülte a nyílt tengert, nem ölelt föl nagy távolságokat. Nem voltak kereskedő-nép, mint a phoeniciaiak, a világgal való tengeri érintkezésük inkább passiv volt, mint activ; előbb fölveték és földolgozták minden régibb nép kultúrájának gyümölcseit s azután közölték minden velők érintkező néppel életük és alkotásaik benyomásait, hatását. Miután telepeiket az ő szigettengereik túlsópartjaira is kiterjesztették, végül legnagyobb diadaluk az lett, hogy az őket meghódító nemzet, a római, tőlük kölcsönözte legmagasabb műveltségének zománézát.

Thalatta! Thalatta! A tenger kísér el mindenüvé, a hová megyünk; akkor is, ha Olympiából Athénbe utazunk. Már Pyrgosnál elérjük az ión tengert s partján járunk Patrasig; onnan kezdve a korinthusi öbölnek az alpesi tavakra emlékeztető látványában gyönyörködünk egészen az Isthmosig; itt átszeljük a csatornát, mely a nyugat tengerének vizét a keletével vegyíti össze, hogy aztán az Aegei tenger sziklás partjába beékelt sínek vigyenek egészen az Athén előtti utolsó halmokig.

A tenger és az ég leghívebb, legváltozatlanabb tanúi itt Görögországban az idők folyásának; az egyedüliek, melyeket az emberek el nem pusztíthattak.

Már a korinthusi csatorna, bármily bámulatos mű, teljes megtagadása a múltnak; a régiek babonás kételylyel fogadtak minden kísérletet, mely a Peloponnesusnak az északi görög szárazföldről való elszakítására irányult. Lehetetlennek tartották, hogy az ember megváltoztassa az istenek rendelkezését. Ez a lehetetlenség végre a XIX. században sikerült, és pedig főképp egy kiváló magyar ember, Türr István szívós igyekezetének. Most már a Peloponnesus sziget, és tengeri hajók a Pirseusból egyenesen mehetnek át az ión vizekre és viszont, a nélkül, hogy meg kellene kerülniük az egész görög partvidéket.

Az út, mely a korinthusi földszorostól Athénbe vezet, a görög föld legrégebb szárazföldi közlekedési ere s majdnem lépten-nyomon hitregei visszaemlékezéseket idéz föl.

Ezek szerint gyalogösvény gyanánt Skiron, a megariaiak hadvezére alapította ezt az utat, ki aztán itt lesben állott a vándorokra, s a ki hatalmába került, azt a meredek partról a tengerbe dobta, a hol egy óriás teknősbéka falta föl. A hős Theseus végül magát Skiront is e sorsra juttatta s ezzel szabaddá tette ismét az utat, mely azután Hadrián császár alatt nyerte el legnagyobb szélességét.

Most már vonatok viszik az utast zakatolva, prüszkölve, füttyölve a kaké skála fehér sziklafalának félmagasságában a tenger fölött, füstjüket el-elfogják a szirtrepedések s a ki kocsijok ablakából kinéz, az Aegei tenger hol aransyárga, hol ibolyaszín síkján egymás útján látja fölbukkanni a Saroni öböl szigeteinek sziklahegyeit, a távolabbi Aeginát, a közeli Salamist s a háttérben Argolis messzenyúló partjait. Nemcsak a Skiron áldozatainak emlékét őrzi ez a tenger-mellék; itt ugrott a menekülő Ino kis fiával, Melikertesszel a tengerbe; a gyermek holttestét egy delphin az Isthmosra vitte s ott Sisyphos megtalálván azt, eltemette s emlékét Palsemon név alatt vallásos cultus tárgyává tette, melyből az isthmosi játékok intézménye fejlődött ki.

Az isthmosi játékok helyét ma már megjelölni nem tudjuk, semmi emlék sem őrzi nyomukat; a földszoroson ma is szurkos fenyők nőnek elszórtan, mint akkor, mikor Sinis óriás ily fák összehajtott sudaraihoz kötözte áldozatait, hogy így széttépje őket, míg Theseus vele is úgy bánt el, mint Skironnal.

Láthatjuk, hogy itt a mythos minden elbeszélése a Theseus tetteihez, a Theseus nevéhez vezet, mint a hogy az út, melyen haladunk, a Theseus városa felé visz, ahhoz a városhoz, a melynek ő volt egyik legelső királya, ő volt legendás nemzeti hőse, ép úgy mint a peloponnesusi dóroknak Herakles; ahhoz a városhoz, a melyet egy későbbi kor joggal mondott a Periklésének, s a melynek neve egy amaz istennőével, a kinek tisztelete a művészet legdicsebb alkotásainak adott itt létet.

Athén a szárazföldről, Megara és Eleusis irányában megközelítve oly képpé foglalódik össze, mely egyszerre egész világot tárja föl a classikai ókor legnemesebb emlé-

keinek s fölemelő sejtelmét kelti bennünk mindazoknak a feledhetetlen benyomásoknak, melyek itt ránk várnak.

Tulajdonképen keskeny földnyelv az, melyet az Aigaleos és Parnes közötti magaslatokról áttekintünk, s mely az eleusisi és marathoni öböl között nyúlik le a Kykladok szigetei felé, minden emeltebb pontjáról tengertől-tengerig nyitva kilátást. Majdnem teljes kopárságukban is festői, nyugodt, méltóságteljes körvonalakban emelkedő hegyek szegik be három oldalról azt a kis, domboktól megszagगतott, olajfák soraival behálózott síkot, melyen Athénnek ma már tekintélyes városképe nyugszik, középen az istenek várának, az Akropolisnak merészen felszökkenő dombjával, romjainak a köztudatba átment, semmivel össze nem hasonlítható classikai profiljával; a város délnyugat felé már majdnem összeér két kikötőjével: a jelentős kereskedő-emporiummá fejlődött Pireusszal és a modern tengeri fürdő alakját öltő Phaleronnal. Mint az Akropolis nyugodtabb rhythmusának szenvedélyes visszhangja emelkedik a város túlsó szóién jóval magasabbra a Lykabettos meredek kis szikladombja, mely elszigeteltségében igazán égből hullottnak látszik, mint a hogy a hitrege azt is tartotta róla, hogy a repülő Athena egyszer haragos ijedtségében hullatta le.

Aigaleos, Parnes, Pentelikon, Hymettos; ezek a nevek csengnek fülünkben, ha Athén környezetének hegypanorámáján végigtekintünk. Ki hinné, hogy ezeket a neveket ezen a földön valaha elfeledhették, hogy ilyen újabb keletűeknek adhattak helyet, mint: Daphno-Yuno, Ozea. Mendeli és Trelovuni? Most már ismét ezek az újabb elnevezések szorulnak szégyenlősen a háttérbe s a közhasználat büszkén újítja föl a régieket.

Az Aigaleos alacsony, hosszan elnyúló, jobbára kopár domblánczolata olyan, mint egy természetes sáncz, mely Athena városát az Eleusisnél a szárazföldre mélyen bevájódó tenger ellen védi. A Parnes legtávolabb esik s legmagasabb; rajta a Pausanias idejében vadkanokra és medvékre vadásztak, most is még legtöbb erdő borítja. Felső lejtőin fenyves földi még a Pentelikont is, melynek híres márványbányái messziről fehérленek, hirdelve, hogy innen

került ki Athén fénykorának építő- és szoboranyaga, melynek maradványai ma is mutatják, hogy e márvány az idő s a légkör behatása alatt még szépül, mert halvány arany-színt ölt fel. A Pentelikon alatt terjednek el most a görög főváros nyaralótelepei. A Hymettost, melynek sziklás lejtőin ma már legfőlegb kakukfű táplálja a mélieket, főkép mézéért énekelték meg a költők; hatalmas, hosszan elnyúló háta a másik védőfal, mely Athént — szemben az Aigaleossal — mintegy körülfogja.

Bizony e hegyek erdőiben rettentő pusztítást vitt végbe különösen az újabb kor, veszni hagyva ezáltal a hegyek termőtalaját is és megrontva az égalji viszonyokat, különösen növelve a szárazságot, a minek természetes következménye a folyók kiapadása. Az Ilisos és Iíephisos, melyeknek hús habjaihoz, árnyas folyásához annyi költői megemlékezés fűződik, ma tisztán talajalakulási fogalmak: medrek, a melyek végighúzódnak a város két szélén s a melyek fölött nagy hidak boltoznak, jelezve, hogy itt az év rövid, esős téli szakában víz folyik, a melynek azonban rendszeren már kora tavasszal nyoma sem látható.

Athén ma modern európai város benyomását teszi, melyben az Akropolist és környékét kivéve csak elvéve bukkanunk antik maradványokra s melyben csak egy-két ódon, a fölmagasított utcák talaja alatt mintegy elsülyedt bizantin templom s az Akropolis alatti régi városrész szűk gyakran bűzös utcái emlékeztetnek arra, hogy keleten vagyunk s hogy itt a középkorban is város volt. Az újabb építkezés megemlékezni látszik arról, hogy Homér szerint Athént (iszéles utcái» tették széppé, és tőle telhetőleg s a közelben kapható nemes építőanyag fölhasználásával igyekszik a görög építőtílt följúítani s a házaknak úgy anyaguk, mint alakjuk tekintetében monumentális jelleget adni. A királyi palota, mely szép kert szomszédságában úgyszólván középpontjául szolgál az újabb Athénnek, majdnem kaszárnyszerű józanságában is ezt az építési irányt képviseli s a magánházak görögös stíljére a legszebb példát a Schliemann kis palotája adta meg.

Nagy szerencséje Athénnek s általan Görögországnak,

hogy új korszaka ép úgy nem fogy ki a gazdag, bőkezű s a mellett még nemes ízlésű építőmaecenásokból, mint a régi, csak a jellegök változott meg a kornak megfelelően. Az Eumenesek, Antiochosok, Attalosok, Hadriánok és Herodes Attikosok helyére a Sinák, Bernardakisok, Vallianosok, Awerofok és Syngrosok léptek; a királyok, császárok és rhetorok szerepét a külföldön meggazdagodott bankárok és kereskedők veszik át. A példa egykép dicséretes és az eredmény egykép örvendetes.

Ezeknek a hazafias építőmíecenásoknak — a kikért sok ország irigyelheti a görögöket — az érdemét hirdeti a nemzeti Múzeum, a szép Akadémia-palota — a mely megelőzte a saját rendeltetését, mert Görögországnak akadémiaja még eddig nincs — az egyetem, a könyvtár és különösen a Stadion. Az előbbiek merőben új alkotások, de ez a legutóbbi megújítása a réginek, annak eredeti helyén és eredeti méreteiben épült tiszta fehér márványból, 50,000 ember befogadására s a környező cyprusligettől koszorúzva feledhetetlen benyomást tesz látogatójára.

Néprajzi impressiókat hiába várnánk Athénben; az utca életében is uralkodó a nemzetközi európai jelleg; a mi kevés népviselet látható, az ép úgy, mint az eladásra kínált háziipari munkák és a vadászatonák egyenruhája határozottan albán jellegű, a minthogy ez a népfaj éppen Attikában ma is legerősebben van képviselve. Visszataszító jelensége a helyi népeletnek itt Athénben is, hogy halottaikat nyitott koporsóban, fölvirágozva viszik végig a város utcáin; a magas fekete süvegű, karingbe öltözött, rendesen dús haj fürtű és hosszú szakállú görög papok festői alakú vezetői az ily meneteknek.

Én különben képviselőválasztások idejében is láttam Athént, s meggyőződtem róla, hogy lakosságának élénk temperamentuma hatalmasan hullámszik az ily mozgalmakban. Pokoli zajt ütnek, nemcsak kiabálásukkal, hanem mindenféle kézimozsarakkal is, melyeknek döreje félelmesen hasonlít a puskaropogáshoz, s e mellett valódi «görög tüzet» égetnek a mi már-már divatát muló fáklafényünk helyett. A választás napján itt járt idegenek alig tudták megértetni

a lármás kortesekkel, hogy ők sem a «Rha!», sem az «Angira!» jelszóra nem esküdtek, sem Rhallis úrhoz, sem a horgony jegyében győztes Venizelos úrhoz nincs semmi közük.

Széchenyi, a ki 1819 tavaszán, tehát még a török időben látogatta meg Athént, még annyira az óvilág romjainak kizárólagos hatása alatt állott, hogy mélységes melancholia fogta el: «Búskomolylyá tett — úgymond naplójában — a rég elmúlt nagyság szemlélete, s viszont ahhoz hasonlítva az én eddig oly dísztelenül töltött ifjú éveim átgondolása... mégis igen fájdalmasan esett nekem, s valami homályos ellenkezés fogott el, hogy ezt a helyet el kelle hagynom: mintha sehol többé olyan tiszta kék eget nem fognék találatni...»

Persze akkor még Athén nyomorult kis városka volt, melynek alacsony jelene egy perczre sem vonhatta el a figyelmet a múltnak töredékeiben is hatalmas emlékeitől, a mikor «Hellasnak kincse» igazán csak «egy elomló rom» volt. Ma ezeket a kincseket — a míg lenn a városban járunk — szinte fáradságosan kell összekeresnünk. Ezekben az alsó régiókban különben túlnyomók a római korszak emlékei, főkép a Hadrián alkotásai, a ki úgy belészeretett Görögországba, hogy Tibur melletti nyaralójában egész kis görög világot varázsolt maga köré s a ki a maga dicsőítésére emelt, ma is meglehetősen épen látható, se nem szép, se nem impozáns diadalkapunak keleti oldalára ezt a főnhéjázó fölírást vésette: ez a Hadrián városa, nem a Theseúsé, nyugati oldalára pedig ezt: ez a Theseus régi városa.

Az ilyenképen a Hadriánénak megjelölt városrészben látjuk a romjait annak a leghatalmasabb alkotásnak is, melylyel e császár magát Athénben megörökítette; mert ő — mint hellén kortársai dicsérve mondták róla — a legnagyobb tiszteletben részesítette mindazt, a mit a görögök szentnek tartottak, sok templomot építtetett itt, sokat gazdagított adományaival, úgy hogy méltán minden városban szobrot emeltek neki. Ő juttatta befejezésre az olymposi Zeus óriási templomát, az Olympieiont, az egyetlen ismeretes Zeus-templomot Athénben, melyet a régiek a világ

csodái közé számítottak s melyen Peisistratos óta építettek Pallas városának hatalmasai, a nélkül, hogy el tudtak volna vele készülni. Csak egy Hadrián birkózhatott meg e földadattal. A templom rengeteg oszlopaiból még tizenöt áll; a XIX. század közepén állott még egy tizenhatodik is, mikor az 1852-ik évben ledőlt, földrengést véltek érezni a városban; most fekve szemlélhetjük és megfigyelhetjük, hogy voltak dobjai egymásra illesztve. A vályúzott oszlopok korinthosi stílje hozza magával, hogy sokkal karcsúbbak és magasabbak például a Parthenon dór oszlopainál; a délkeleti szögleten a külső és belső oszloprend fejei még magukon viselik az epistil roppant koczkaköveit s a megmaradt talapzat kiterjedése, összemérve az oszlopok szédítő magasságával, fogalmat ad az egykori Zeus-szentélynek maga körül mindent eltörpítő nagyságáról.

Tovább, az Akropolistól északnyugatra eső területen maradt fenn, egy dombszerű emelkedésen a legépebb görög márványtemplom, melyet ma Athénben, sőt egész Hellasban találhatunk: a méreteiben kicsiny, de stíljében nemes úgynevezett Theseion, Theseus-templom, melynek a valóságban aligha volt valami köze a népszerű attikai heros cultusához. Bécsben a Volksgartenben mintegy másolatát állították föl s beléhelyezték istenképül a Canova szép Theseus-csoportozatát, mely újabban az udvari szépművészeti múzeum lépcsőházába került.

Ma a régészek meglehetősen egyetértenek abban, hogy ez a templom ugyanaz a Hephaistos-szentély, melyet Pausanias leír; pentelei márványból épült dór oszloprendű Peripteros, melynek csak domborművei készültek parosi márványból s mely elrendezésében és plasztikai díszében elárulja, hogy a Parthenon után és annak hatása alatt keletkezett. Hogy külseje, sőt rekeszes mennyezetének nagy része is eléggé épen maradt reánk, azt annak köszönhetjük, hogy keresztyén templommá alakították át s az újabb időkig mint ilyet használták is, a mi azonban viszont belső szerkezetében lényeges változásokat vont maga után s valószínűleg okozója lett annak is, hogy két homlokzatának timpanon-domborművei eltűntek. Megmaradt azonban a

metópok reliefjeinek egy része, mely mutatja, hogy az egész sorozat mintegy párhuzamosan a Theseus és a Herakles hőstetteit ábrázolta; az előbbieik közül még ráismerhetünk az athéni hős küzdelmére Prokrustessel, a Kentaurosokkal, a Minotaurossal, a kegyetlen Sinissel s az útonálló Skironnal.

A római kor Agorájának maradványai egészen körül-fogják Athén egy másik, csodálatos épségben reánk maradt kis antik épületét, a jól ismert szelek tornyát. Így nevezik azért, mert a takaros kis nyolczszögű torony mindegyik oldalán a megfelelő szélirányt személyesítő istenség domborművü képét mutatja; azonban kétségtelen, mert a belső szerkezet elárulja, hogy e torony, melynek még építőjét is meg tudjuk nevezni, Kyrrhosi Andronikos személyében, egy vízóra házául szolgált, valószínűleg az első vízórának, mert azelőtt a vízfolyást legfőlebb törvényszékeknel a beszédek idejének megszabására használták, nem a nap és éj óráinak mérésére. Megfejtetlen rejtély, hogy min alapul a Klepsydra névnek, mely a szó görög etymológiája szerint körülbelül lopódzó vizet jelent, közössége az ókori vízórák s a között a forrás között, mely épen a szelek tornya fölött, az Akropolis dombjának egy sziklahasadékában ered és hajdan az egész fellegvárnak vízzel való ellátására szolgált? A helyi közelség azt a gondolatot kelti, hogy talán a forrás neve ment át a toronybeli s egyéb időmérőkre; azonban valószínűbb, hogy a forrás kölcsönözte nevét a vízóráktól, talán azért, mert időszakonkint telt csak meg vízzel.

Ezzel a kis emlékkel némileg rokon, bár karcsúbb és kecsesebb az Akropolis keleti csúcsa alatt emelkedő Lysikrates-emlék, mely tulajdonképen csak talapzata volt annak az érczből készült háromlábasnak, a mely egy Lysikrates nevű karmesternek, ki fiú-dalkarával versenyzőtes lett, jutalmául szolgált. A régi görögöknél oly gyakoriak voltak az ilyen dalosversenyek emlékére közszemlére állított háromlábások, hogy ezen a tájon egy utcát neveztek el a háromlábasokról. Hogy ennek az egynek bájos, kerek, pilléres talapzatát a rajta levő, Dionysosnak, a vidám dal istenének szentelt domborművekkel el nem pusztította az idő, azt annak a véletlennek tulajdoníthatjuk,

hogy egykor a köréje épült kapuczinus-kolostor barátai a kis torony belsejét könyvtáruul használták.

* * *

Szinte áhítatos izgalommal közeledünk az Akropolishoz. Előttünk emelkednek meredek sziklafalai, a melyeknek barlangjaiból az ókor természetes szentélyeket formált Pannak, Apollónak, Dionysosnak, Asklepiosnak s most e barlangok némelyikében keresztény szentkép előtt örökmécs ég, talán, hogy a pogány istenek hazajáró lelkeit tartsa távol. Feljebb várfal koronázza a sziklát, mintha abból nőtt volna ki: itt, a déli oldalon, melyhez közeledünk, a Kimontól alkotott fal, támaszpillérektől megszakítva majdnem egészen egyenes irányban fut végig a hosszúkás várhegy szóién s annak merevebb, szabályosabb formát ad, mint a minőt a város felőli, északi oldal mutat, a hol a régibb falazás a szikladomb minden ki- és beszögelléséhez alkalmazkodni látszik. És a várfal párkánya fölött már intenek felénk a Parthenon sárgás márványoszlopai, minél közelebb jutunk hozzájuk, annál fájdalmasabban láttatva romlásukat...

Már a Lysikrates-emlék elárulta, hogy itt, a hol járunk, a Dionysos vidám uralmának területén vagyunk; az ő nagy-szerű színházának romjai nyílnak meg előttünk, mikor útunk a fellegvár felé kezd emelkedni.

Ez a színház talán legnevezetesebb építészeti emléke a görög drámának, úgy a mint az a Bacchusi dalból és tánczból, a dithyrambosokból kifejlődött s mindenesetre itt Athénben ünnepelte legnagyobb diadalait; nevezetes azért is, mert különösen Dörpfeld kutatásai és iratai által, még ma is eldöntetlen vitakérdések kiindulási pontjává lett a görög színházak szerkezetére, berendezésére nézve. Bizonyos, hogy a görög dráma fénykora óta nagy átalakulásokon ment ez a theatron keresztül s hogy az, a mit ma látunk belőle, nagy részében a római korszak alkotásainak, illetőleg át-alakításainak eredménye. A skenát kívülről lezáró fényes oszlopcsarnok egészen elpusztult, ma már csak talapzataiból láthatunk valamit, a színházat bekerítő körfalak is a felső ülésorokkal együtt leomlottak; a proskenion díszül

szolgált márványdomborművekből, melyek a Dionysos történetét ábrázolták, most már csak a nyugati sorozat áll, önkényesen összeillesztve, jobbra csonkán, fejetlen alakokkal, csak egy, a kőpárkányt emelő guggoló Silen tartotta meg bosszúfürtű, nagy szakállú fejét a vállai között. De a most félkörű orcbestra márványlapjai még ugyanazok, melyeken egykor szilaj énekszó mellett a dionysosi tánczokat járták és az első sorok pompás febér, faragványos márványszékei még névfelírását viselik Bacchus ama papjainak, a kik szőlőlombbal koszorúzva telepedtek le rájuk, hogy kaczagva és tapsolva ünnepeljék a vidám istent, a kinek dicséretével telt meg szüret idejében ez az egész környék, a népies Bacchanáliák városnegyede.

Tovább haladva a vár útján, hosszú csarnok maradványai mellett megyünk el, melyet a középkor erődítményül használt, úgy hogy omladékaiban alig ismerhetünk rá eredeti rendeltetésére. Ezt Athén barátja, Eumenes, pergamoni király építtette ajándéku a városnak, a végből, hogy benne üdülést s úgy a napfény, mint az eső elől menedéket találjanak a Dionysos-színház látogatói. Utóbb e csarnok nyugati csúcsához csatlakozott a Herodes Attikos színháza, mely már egészen római modorban, jobbra kőtörmeléssel és habarccsal megtöltött falakból épült; kívülről hatalmas kockakövek védik e falakat, melyeket a fényűző építő belülről valószínűleg márvánnyal vonatott be. Ez Odeion volt, vagyis kizárólag zeneművek előadására szánt színház, a miért méretei kisebbek s födele is volt cézdrusfából; belseje még teljes képet ad egykori szerkezetéről; azt is látjuk, hogy színpadja emeletes volt, valószínűleg a felső emeletek szolgálták az istenjelenések színhelyéül.

Egy vasrácskapu, mely mellett őrház van, jelzi, hogy az Akropolis zárt területéhez jutottunk, de melyen belül még kocsit visz, erős kanyarulattal a Propylaiák elé.

Az a kapu, a melyet a barbár kor várerődítményeinek tömkelegéből Beulé francia régész szabadított ki, s a melyet ezért most az ő nevével szoktak megjelölni, a római uralom alkotása s mintegy külső zára a görög uralom idejében minden előudvart nélkülöző Propylaiáknak. Valószínűleg csak

a rómaiak idejéből való a meredek lépcsőzet is, mely néhol építve, néhol a sziklába vájva vitt az alsó kaputól a Propylaiák felé s melynek szerkezetét még most is egészen áttekinthetjük, annál inkább, mert részben már meg is újították. Legalább is kétségtelen, hogy Athén fénykorában a később Herodes Odeionjától elfoglalt terület fölül kanyarulatos följárás létezett kocsik, lovasok, áldozatbarmok számára egész a Propylaiák közópkapujáig, a melyen keresztül is lépcsők nélkül lehetett a vár belső területére eljutni. E nélkül el sem képzelhetjük a Panathenaákat ünneplők fölvonulását úgy, a mint azt a Pheidias iskolája a Parthenonfriz domborművein ábrázolta.

Az a pentelei márványból épülj s Propylaiáknak nevezett kapucsarnok, melynek nagyszabású helyreállítása most van folyamatban, a Perikies idejéből való s Mnesikles építész tervei szerint csak részben épülhetett ki. Vajon a közbejött peloponnesosi háború okozta-e a munka megszakítását, vagy fennálló, régibb szentélyek voltak akadályai a terv teljes végrehajtásának? azt nem tudjuk; azonban szembezőkő, hogy a déli szárny az északihoz képest kétfelől is csonka maradt.

A dískapuként, egyúttal bizonyára őrházul is szolgált csarnok építészeti alapgondolata két kiterjesztett kar lehetett, mely a várhoz érkezőt mintegy öleléssel fogadja. A középső csarnok szolgált tulajdonképen kapuként, és pedig hat oszlopsorának megfelelően ötszörös kapuként; az északi szárny Pausanias leírása szerint a híres Polygnot festményeit tartalmazta, a kisebb déli valószínűleg az őrség tanyája volt. Ez utóbbihoz a frank uralom idejében a Propylaiák leomlott vagy lebontott köveiből épült ormótlan őrtornyot illesztettek, melyet csak Schliemann, 1875-ben, bontatott le, hozzáférhetőkké tévén ezáltal az antik építmény ott fölhasználta alkotórészeit is.

A Mnesikles Propylaiái csonkaságuk mellett is a görög építés egyik legtökéletesebb példáját szolgáltatták; arról tanúskodnak még mostani romjaik is. A várdomb meredek alakulásához való hozzáilleszkedés és az épület rendeltetésének szemmeltartása, különösen a középső főcsarnok építé-

szeti megoldásában a művészi elmésség netovábbját eredményezte itt. A kapucsarnok külső megjelenése úgy a följárás, mint a vár belső tere felől a tömör, nyugodt, vaskos dór stíl alkalmazását követelte meg; ámde a csarnok belsejében, mintegy pihenőül magas méretek és fényes kiképzés voltak szükségesek és el kellett kerülni, hogy az ily méretek mellett még vastagabb dór oszlopok a csarnok áttekinthetőségét gátolják. így tehát a belül fölmagasított mennyezet tartóul Mnesikles karcsú, magas ión oszloprendet alkalmazott. Ez is fényes példája annak, hogy ha volt is a dór és ión építészeti stíl kifejlődésében ezeknek az egymással egyébiránt az idők folyamában gyakran helyet cserélő fajoknak megkülönböztethető részek, e stílek használata soha időhöz és helyhez kötve nem volt, hanem a kifejlett görög építészet tisztán célszerűségi és decoratív szempontok szerint szabadon választotta és váltogatta azok alkalmazását, gyakran egyidejűleg s ugyanegy épületen helyet adva mindkettőnek, de rendesen úgy, hogy azok benyomása külön-külön érvényesüljön s ne árthasson egymásnak. Az ión Athénben az iónnak nevezett stíl csak mint kisegítő jelentkezik a dór mellett.

A Propylaiák felé haladó balról, a képtárnak nevezett szárny előtt, ezzel majdnem egyenlő magasságú hatalmas kőtüapzatot lát, melyen a rómaiak idejében Agrippának, az Augustus császár vejének és barátjának s a római Pantheon építőjének diadalkocsira helyezett szobra állott.

Az ezzel szemben, a déli szárny előtt messzibbre kinyúló bástyára valamikor egyenes lépcső vitt, mely most félbeszakadtnak látszik; ha a Propylaiák első oszlopsoránál jobbra kanyarodva erre a bástyára lépünk, bájos kis, ión stíli templom áll előttünk: az Athena-Nike szentélye. Ezt valószínűleg a plateai csata emlékére, a perzsáktól elragadott zsákmányból építették az athéniek a «szárnyatlan» Nike, tulajdonképen Athena tiszteletére, ki a győzelem istennőjének is volt elismerve, s kinek inkább csak segítőszellemei gyanánt szerepeltek a szárnyas Nikék. Ezt a kis templomot a törökök lerombolták a XVII. században, s mikor Görögország fölszabadult uralmuk alól, mintegy újabb

győzelemjelül, régi helyén újra fölállította a Nike-szentélyt. A kettős oszlophomlokzattal bírt épület azonban csonka; hiányzik födele, belseje üres és a körülfutó fríz domborművei csak terracotta másolatai a British-Museumba került eredetieknek. Ezek a reliefek nyilván a plateaei csatát ábrázolják rendkívül életteljes, mozgalmas csoportokban s a homlokzaton a győzelmet adó istenek egy gyülekezetét. Az itt kissé keskeny bástyát valamikor márványsorompó szegte be, melynek egyes lapjai még ma is láthatók az Akropolis-múzeumban, a görög plasztika javakorából való gyönyörű Nike-csoportokkal; a ruharedőzet utánzásának valóságos csodáit szemléljük ezeken az áldozatokat előkészítő, diadaljeleket fölállító, sarujokat leoldó, hosszú peplosba burkolt kecses leányalakokon.

Ha a Nike-pyrgoson, ott, a hol a templom előtt egykor az istennő oltára emelkedett, megállunk, jobbra és balra messzeterjedő, felséges kilátás nyílik meg előttünk, egész raja az érzelmes, gyászos vagy magasztos mondái vagy történeti emlékeknek szállja meg lelkünket.

Innen nézett Aigeus király, Krétából érkező hős fia, Theseus jött elé. Ez megígérte, hogy ha szerencsésen legyőzi a Minotaurust, fehér zászlót tűz ki a hajóra, mely rendszeren fekete lobogó alatt vitte a szörnyeteg áldozatait Krétába. Azonban az ifjú, hőstétével elnyervén Ariadne kezét, szerelmi mámorában megfeledkezett ígéretéről s mikor atyja megpillantotta a fekete zászlót, azt híván, hogy fia elveszett, levetette magát a sziklabástyáról és szörnyet halt. Emlékre most is Aegeinek nevezik ezt a tengert.

A víz síkját, innen nézve nyugat felé, Salamis hegyes szigete zárja le; a keskeny öbölben, mely e szigetet az attikai szárazföldről elválasztja, vívták meg a görögök a győzelmes salamisi csatát Themistokles vezérlete alatt, miközben a perzsák a védtelenül hagyott Akropolist bosszúból fölperzselték.

A várnak ezt a nyugati fokát kisebb-nagyobb szikladombok övezik körül; a legszélsőbb és legmagasabb, hosszan elnyúló halom balról a Mouseion, melyet nem a múzsákról neveznek így, hanem Mouseiosról, a dalnokról, az Orpheus

tanítványáról, ki itt danolt és ide is temetkezett; állítólag a Kimon sírja is itt van és az Akropolis felé néző falba vájt római kori sírkamarák egyikét a néphagyomány a Sokrates börtönének tartja, melyben mérget ivott. Utóbb az athénieket leigázó makedónok várat formáltak a Mouseionból, melyből Olympiodoros űzte ki őket, fölszabadítván ismét hazáját. A domb tetején most magas síremlék látható, a Philopapposé, melyet Traján idejében emeltek a kis-ázsiai Antiochosok utolsó ivadékának, ki még királyi címet viselt.

A legközelebbi domb — tovább nyugat felé — egyenes síkká szélesedik ki tetején, olyképen, hogy míg egyik oldalán a szikla van kivájva, a másik vaskos kyklopsfallal lett föl-magasítva; ez volt a népgyűlések helye, a Pnyx: még látható a sziklából kivájt szónoki emelvény, melyről Demosthenes, Perikies beszéltek Athén népéhez. E domb alján egy kikapadt forrás és közkút nyomait ásták ki nem régiben; kétségkívül ez volt a «Kalirrhoé», vagyis szép folyású forrás, melyből az athéni szüzek menyasszonyi fürdőjük vizét merítették, s a közkút az «Enneakrunos», mely kilencz oroslán-szájból ontotta a vizet.

Tovább az irt mentén kaktuszokkal benőtt sziklákról emelkedik a csillagvizsgáló torony; ez a legújabb kor alkotása, csak dombjának neve régi: a Nymphák halmának nevezik. És végül, közvetlen közelünkben, az Akropolistól jobbra sajtóságos alkatú széles szikladombon akad meg a szemünk; épületnek alig van nyoma rajta, inkább csak a szirtbe vésett lépcsőknek és fülkéknek. Ez az Ares rejtélyes halma, az Areiopagos, mely a régi Athénben a legfőbb bíróság székhelye volt.

Hogy ennek a névnek és ennek a bíróságnak mi volt az eredete? arra nézve kétféle magyarázatunk van, az egyik a Pausaniasé, a másik a költő Aischylosé. Az előbbi elmondja, hogy Ares, a hadisten, mikor leánya meggyalázóját megölte, e helyen vetette magát alá a földi bíróság ítéletének; s így e törvényszék tekintélyét abból merítette, hogy egy esetben isten fölött is ítélkezett. Aischylos a nevet onnan származtatja, hogy az Akropolist ostromló Amazonok

e dombon, mely Ares szentélye volt, áldozatot mutattak be a hadistennek. A bíróság eredetét az Orestes fölött anyagiulkosság miatt itt mondott fölmentő ítéletben keresi, melyet különben Pausanias is említ. A költő, Oresteiájának harmadik, az Eumenidákról nevezett részében elmondja, hogy Agamemnon fia, Orestes, anyja megölése miatt az Erinnysektől üldöztetve, itt talált Athena és Apollo akaratából menedéket, s hogy az ő tettének elbírálása végett alakította Pallas az első esküdszéket athéni vénekből, kiknek szavazatai megoszolván, maga az istennő mentette föl (ivotum Minervae)-jével a vádlottat. Athena e ténye után — Aischylos szerint — a bosszút lihegő Erinnyseket is kiengesztelte s itt, az Areopag sziklaodújában — melyet most is mint az ő hajlékukat mutatnak — telepítette le és Eumenidák, vagyis jóakaró istennők nevével ruházta fel őket, kik azontúl Athénnek nem bosszút és bűnhődést, hanem üdvöt és jólétet hoztak.

* * *

A Propylaiák túlsó küszöbét átlépve, a várhegy talaját még mindig emelkedni látjuk. Mintha márványbányában járnánk, vakító fehér márvány töredékek borítanak előttünk mindent; közöttük zöld fű és virág terjeszt fűszeres illatot. De bennünket már nem tartóztathat föl semmi; a helyenkint a természsziklába vágott széles lépcsőkön egyenesen a Paithenon, a főtemplom felé sietünk, melynek látványa már innen kezdve rabul ejti szemünket és gondolatunkat.

A még legépebb nyugati homlokzat előtt megállva, mialatt a városnak ide fölhangzó zaja csak mint káprázó érzékeink csalódása zsong fülünkben, első benyomásunk az, hogy abban, a mit itt az ókor lelkesedése és tudása létrehozott, és a minek csak szájalmas romjai tárulnak ma elénk, az építőművészet kimondta utolsó szavát, s hogy mi azóta legfőljebb felejtettünk, de nem tanultunk többé semmit. A görög nép valóban nem hiába élt, mert megalkotta a legnagyobbat, a mit az emberiségnek hátrahagyhatott. Annyira áthat a meggyőződés, hogy a Parthenon az ember legszebb alkotása, hogy egészen le tudnánk számolni nemünk

jövőjével; itt az valóban nem látszik bennünket érdekelni többé, csupán a múlt!

«Kronion kékszemű leányának», «Parthenos»-nak, vagyis a «Szüzének emelte ezt a templomot Athén, a mikor magát az egész görög világ vezetőjének érezte, s a mikor neki magának olyan vezetője volt, mint Perikles. «Az emberiség dúsabb hajtású ifjúságában» — mint a mi Péterfy Jenőnk mondja — fénykorát élő Hellas érezte, hogy most kell az elhatározó tettet végrehajtania, most kell megkoronáznia az istenek várát a várost védő istennő sugárzó lakával, a mely annak a réginek a helyébe lépjen, mely még befejezetlenül állott s nem látszott többé méltónak sem Athénhez, sem a Zeus leányához, s a melynek mindent magába kellett foglalnia és ki kellett fejeznie, a mire a görög szellem legnagyobb lendülete és alkotó ereje képes volt.

Minden körülmény találkozott, hogy e vállalkozást indokolja és sikerre vigye. A perzsák részéről fenyegető veszély el volt háritva, a görög államok nagy része Athén szövetségese volt, a többivel is békében élt s támadások ellen meg volt erősítve; a szövetséges államok adója, a széles alapokra fektetett demokratiában megvalósult közjóiét, különösen a város viruló kereskedelmének nagy jövedelmei lehetővé tették, hogy a művészetért nagy áldozatokat hozzanak; Páros és a Pentelikon föltárt márványbányái a legnemesebb építő-anyagot szolgáltatták közelből, s annak fölhasználására az építőnek oly művészek állottak rendelkezésére, mint Iktinos, Kallikrates, Mnesikles az építészet, Pheidias és társai a szobrászat terén. Nagy példákban sem volt hiány: a Zeus olympiai temploma már állott és állott az Apollo delphii régibb szentélye; a görögök már megmutatták, hogy ügyességük ma kezdetlegesnek látszó eszközökkel is képes volt a technika legnehezebb föladatainak teljesítésére. Hozzájárult, hogy Kimon a maga falával épen kevéssel előbb szélesítette ki tetemesen az Akropolis felületét, miáltal az az addigiaknál sokkal nagyobb épület befogadására is alkalmassá vált. Hiszen nemcsak a főtemplom létesítéséről volt szó: a Parthenon egyik kamarája az államkincstár őrzésére is szolgált, nagysága, pompája Athén,

Attika, sőt egész Hellas anyagi hatalmát és szellemi fölényét volt hivatva kifejezni.

És a vállalkozás sikerült! Micsoda kápráztató látvány lehetett ez a templom, mikor teljes épségében, sugárzó márványfehérségében, tarkítva a görög stíl naivan élénk színeinek hatásától is, melytől mi egészen elszoktunk, a plasztika bámulatos remekeitől mintegy körülhímezve hívta föl áhitatra és csodálatra a hozzá közeledőket!

A művészi conceptió fennkölsége nyilatkozik meg már abban is, hogy Perikies és az ő építész Iktinos az új Parthenont úgy akarták a réginek helyére fölépíteni, hogy már annak viszonya a fellegvár többi építményeihez is kifejezésre juttassa elsőségét; tehát nemcsak nagyságban, de magasságával is, az egész épülécsoport rythmusában kellett többi társai fölé emelkednie; mint ilyenek akkor — a Hekatompedon többé aligha létezvén — valószínűleg főkép az Erechtheion és a Propylaiák jöttek tekintetbe. Ámde a görög stíl általában nem kedvez a magassági hatások érvényesítésének; a templomot tehát magas helyre kellett építeni, a mi az Akropolis közepén meg is volt adva, de a mit — tekintettel az épület méreteire — a déli szélen óriási alépítményekkel elő kellett teremteni. így elérték azt, hogy a Parthenon oszloplábazata nyugatról nézve egy vonalba esik az északi szomszéd, az Erechtheion Karyatida-erkélyének oromzatával s a vár déli vagy északi profiljában a Propylaiák párkányvonala érinti a főtemplom oszloptöveit. Az Erechtheionnak ebben a szándékos alárendelésében talán jelképezve volt Athena győzelme is Poseidon fölött, melyet temploma timpanonjának szoborcsoportja ábrázolt. Mekkora tanulság rejlik ebben arra nézve, hogy az építészeti ambíciók magasabb szempontoknak alárendelendők; kivált a mi fegyelmetlen korunk szívlelhetné meg ezt, a mikor minden építészeti hatást a magasságtól várnak, a mikor hivalkodó bérkaszárnnyák üres sisakjaikkal törnek a középületek fölébe s kevély kormánypaloták fölébe emelkednek az Isten házának!

A bölcs és nemes mértéktartás adta meg a Parthenon külsejének azt a harmonikus nyugalmat, azt a rendíthetet-

len szilárdságot és megtámadhatatlan méltóságot, melynek még ma is hatása alatt állunk, kivált a nyugati homlokzat előtt, a hol a körvonalak — kisebb rongálásoktól eltekintve — még az eredetiek s a régi márvány aranyos patinájával gyönyörű ellentétben válnak el az ég mély kék színétől. A lélek egyensúlyának és a szellem koncentrációjának, — ennek a kettőnek, a minnek a mi lázasan törtető korunk teljes híján van, — igazi diadalát látjuk és érezzük a görög fénykor világnézetének ebben a kővé vált, magasztos vallo-másában.

Mialatt a Parthenon látása fölötti elragadtatásunkban megkíséreljük azt képzeletünkben eredeti alakjába vissza-állítani, kitér belőlünk a keserű panasz a miatt: hogy bántak el ama nagy kor alkotásával az idő és az emberek! Főkép az emberek! mert ezek a falak és ezek az oszlopok oly szilárdan voltak megalkotva, hogy ha az ember barbár kezei hozzájuk nem nyúlnak, évezredek természeti behatásait és változásait nyugodtan kiállották volna. Leg-főlháborítóbb az a tudat, hogy éppen a Parthenon még nem is oly régen, csak a XVII. század végén dőlt romba. Athéna főszentélyét ugyanis az a szerencse érte, hogy előbb a keresztyénség alkotott belőle templomot, egy másik szűznek, a <iboldogságos>-nak tiszteletére, — a mire a czellafal megmaradt részének byzantin festései még ma is emlékeztetnek, — utóbb, a török uralom alatt pedig az iszlám rendezkedett be itt a maga moschéjával és minaretjével, a mi a belső szerkezetben sok változást jelentett ugyan itt is, de az épület külső benyomását nagyjából érintetlenül hagyta. Jött azonban 1687-ben Athén ostroma a Velence vezetése alatt egyesült szövetséges európai hadak részéről; mikor az ostromlók a Propylaiák erődjét már romba döntötték, a török hadvezér löporkészletét a Parthenonba vitette: ezt megtudta az ellenség s egy braunschweigi pattantyúshadnagy, — a ki annyiban szerencsésebb volt Herostratosnál, hogy nevét elfelejtettük, — kitűnően irányzott bombát röpített az Iktinos és Kallikrates remekének kellő közepébe. A lőpor fölrobbanása irtózatos pusztítást okozott, az épület egész középső része megsemmisült s a pusztulás

útja a többi számára is meg volt nyitva. És még ezzel sem ért véget az európai liga hősködése. Mikor rövid athéni uralmuk már fenyegetve volt, Morosini, a velencei vezér, legalább valami emléket akart a köztársaság számára megmenteni; el akarta vinni a bős Poseidont s az Athéna ágaskodó márványaripáit a nyugati homlokzat timpanonjáról. Embereinek hozzáértése azonban csak odáig terjedt, hogy a márványalakokat kifeszítsék nyughelyökből, azokat leemelni már nem bírták; lezuhantak tehát és összezúzódtak — Velence nagyobb dicsőségére.

A fosztogatást azután nagyobb sikerrel folytatta a XIX. század, habár annak folyamában a nagy európai nemzetek mind a maguk módja szerint igyekeztek hozzájárulni Hellas régi műkincseinek föltárásához és megmentéséhez is. A francziák főképp Delphiben ásattak, a németek főképp Olympiában, még az amerikaiak is Korinthosban; ezek az ásatások mind Görögországot gazdagították, természetesen az egész művelt világ épülésére. Az angolok azonban egyszerűen raboltak, vagy — enyhítsük a szót — hazavitték azt, a mihez hozzáfértek. Egyedüli mentségük, hogy akkor, a mikor Lord Elgin a British Museumot az Akropolis legszebb maradványaival gazdagította, még török uralom volt görög földön s így abban az időben valamit innen elvinni csakugyan annyit jelentett, mint megmenteni azt. De Athén mai látogatója csak keserűséggel emlékezhetik meg arról, hogy a Parthenon frizjének és metópjainak legnagyobb részét ma itt csak a múzeum gipszmásolataiban láthatja, hogy az Erechtheion egyik karyatidáját s a Nike-templom frizét azok eredeti helyén terracotta-utánzatok helyettesítik.

De hiszen ezt mind el lehetne feledni, ha csak azok a márványtömbök, a melyek itt szemeink előtt fekszenek, föl akarnának egyenesedni és régi helyüket visszafoglalnák! Lám az Erechtheion már párkánya magasságáig helyre van állítva, a Nike-templom áll, a Propylaiák helyreállítása folyamatban van, — csak a Parthenonhoz nem mer nyúlni senki... Úgy látszik, korunk törpének érzi magát e földadra! Ha boldvilágos estve meglátogatjuk a dicsőséges múltnak ezt a mélabús temetőjét és a márványoszlopok

büvös fényében a meghalt istenek lelke szól hozzánk, szinte imádkozni szeretnénk Pallas-Athenához, hogy ha van még valami hatalma a földön, állítsa fel ő újra templomának ledőlt oszlopait!

Hiszen úgy, hangyamódra folyik a Parthenon körül is a böngészés, a gyűjtés, a tanulmány; az Akropolisz múzeumában a timpanoncsoportok, a metópok és a friz domborműveinek majdnem teljes összeállítását láthatjuk rajzban és gipszekben, habár nagyrészt csak föltevések meglehetősen vitás alapján.

Oh, szinte megható az emberi szorgalom, tudás és lelkesedés e fáradhatatlan hangyamunkája, melylyel újra összeszedni, összeállítani, pótolni igyekszik azt a szépet, a mit ugyancsak emberi kezek leromboltak és szétszórta. Itt is — mint mindenütt — az ember erkölcsi és szellemi erejének legjavát arra kénytelen fordítani, hogy csak helyrepótolja azt, a mit a tudatlanság, könnyelműség és lelki alacsonyosság oly könnyedén, s gyakran még nagy garral is elrontott.

Ez igyekezet ellenére még ma is csak vajmi fogyatékosan ismerjük a Parthenon két homlokzatának timpanoncsoportjait. Csak egykorú leírásokból tudjuk, hogy a szoborcsoportozatok a keleti oldalon Athena születését, a nyugatin pedig küzdelmét Poseidonnal Attika uralmáért s győzelmét a tengeristen fölött ábrázolták. A ma még meglevő töredékek némelyike is fenséges szépségű alakokra enged következtetést, de azokból az egészet biztossággal rekonstruálni nem lehet. Az, hogy ez ábrázolás s az alapul szolgáló mythos szerint Athena győzelmét a versengésben az első olajfa plántálásának köszönhette, míg ellenfele hármassavillájával csak sós hullámot tudott fakasztani, talán nem annyira a szárazföldi és tengeri uralom szembeállítását példázza, mint inkább a leleményes, hasznos, békés, alkotó culturmunka győzelmét a szenvedély és erőszak hatalma fölött, a mely valóban mély értelmű magyarázata volna Athén s a maroknyi görögség szerepének a barbár világgal szemben.

A metópok a külső oszlopsor fölött a templom egész négyzögén körülfutottak, de a triglyphekkel váltakozván,

csak négyzetalakú területeket nyújtottak egyes magukba zárt jelenetek számára. A mennyire a meglevő, hézagos és megromlott maradványok mutatják, a domborművek mégis négy csoportba oszlottak, a templom négy oldala szerint. Valamennyi heves, szenvedélyes küzdelmet ábrázolt, küzdelmet a gy^antokkal, küzdelmet az amazonokkal, a kentaurok ellen és Trója birtokáért, s a domborművek plasztikai hatását valószínűleg színezés is növelte.

Ezekkel ellentétben a világhírű Parthenon friz reliefjei, melyeket majdnem a magok teljességében bírunk, összefüggő sorozatot alkottak, mely a homlokzatokon a belső oszlopsor epistolijét, a hosszú oldalokon pedig a cellafal felső szélét övezte körül, úgy, hogy az egész csoportozat a délnyugati szögletből két irányban kiinduló s a keleti homlokzaton találkozó menetet, a Panathenaiák menetét ábrázolta. Tudvalevőleg négyévenként az istennő születése napján Athena régi istenképét az Akropolisban egy új díszöltőnnyel, peplosszal ruházták föl s ennek elhozatala és elhelyezése Athén és egész Attika legnagyobb ünnepnapját jelentette, melyet fényes fölvonulással, áldozatokkal és versenyekkel ültek meg. A lovasok és négyes fogatok, áldozatbarmok, áldozatedényeket vivő leányok és ifjak, olajágas aggastyánok, zenészek, s az ünnepélyt fenséges nyugalomban végignéző istenek ábrázolásával a Pheidias iskolája a rhythmikusan lüktető élet jelenségeinek oly változatosan gazdag formakincsét nyújtotta itt, melyből a művészet azóta mint egy kimeríthetetlen forrásból napjainkig meg nem szűnt példát, lendületet, indítékokat, forma- és vonalérzéklet meríteni, melyben a művészeti modernismus atyja, Whistler, a szép történetének beteljesülését látta.

A nyugati homlokzat belső oszlopsora fölött, bár kissé rongált állapotban, még eredeti helyökön szemlélhetjük a friz-domborműveket, s megítélhetjük, mekkora megerősítésbe kerülhetett azoknak szemlélete, magas elhelyezősök s az oszlopcsarnok keskeny volta miatt. Az önzetlen lelkiismeretesség egy neme nyilvánul a görögök művészi eljárásában, mikor ilyen, a szemnek oly nehezen megközelíthető hely díszítésére valódi remekműveket pazaroltak, mintha

azokat nem a halandók gyönyörűségéül, csak a halhatatlanok iránti hódolat áldozatául alkottak volna.

Pheidias az Athena dicsőségére még három, az istennőt ábrázoló szobrot is készített az Akropolison, melyek mind eltűntek: az egyik a Parthenon czellájának nagy istenkepe volt, elefántcsontból és aranyból, mint az olympiai Zeusszobor, s az egykorú utáztatok szerint az óriási nagysághoz mért, inkább architektonikus, mint plasztikai, szilárdan, tömören egyensúlyozott formákban; a másik egy, utóbb szintén Byzanezban elpusztult érczkolosszus volt, mely a Propylaiákkal szemben emelkedett s melynek valószínűleg aranyozott sisakja és lándzsahegye a Sunion hegyfok előtt már a tengerről látható vala; a harmadik a lemniaiak adománya lévén, Athena Lemnia nevet viselt.

De kétségtelen, hogy mindezek mellett az Athenacultus főtárgya egész a legkésőbbi időkig az az Athena Poliasnak, vagyis a város istennőjének nevezett, a régiek hite szerint az égből lehullott faszobor maradt, mely még az Athena-mythos őseredetével, a Pandrosos és Erechtheus neveivel s az Erechtheionnak nevezett, az Akropolis éjszaki szélén fekvő kisebb templommal függött össze.

Ez az Erechtheion a maga átalakulásaiban s utóljára is befejezetlenül ránk maradt alakjában az Akropolisbeli építkezések legrégebbi és legkésőbbi alkotásait egyesíti, mint a hogy rendeltetése az Athena és Poseidon-cultus őseredetének és végkifejlődésének emlékeit kötötte össze.

Az Erechtheus név értelme szerint körülbelül «szagató»-t, talán földrengetőt jelent s a monda e névvel hol Athén egy Kekropsot követő őskirályát, hol egy, villámalakban az égből a földre lecsapott s a földben rejtező, kígyó alakjában tisztelt istenséget ruház föl. A monda abban is ingadozó, hogy Erechtheusnak neje vagy leánya volt-e az a Pandrosos, vagyis degeszen harmatos», a ki a földistennő attikai ősalakjának látszik? Bizonyos, hogy idő folytával az Erechtheus alakja a Poseidonéval, a Pandrososé pedig az Athenáéval azonosult, bár a Pandroseion és az Athena Polias szentélye itt, a későbbi Erechtheion helyén még soká mint megkülönböztetett istentisztelet helyei, egy-

idejűleg szerepeltek. Az Athena-fogalomnak ez a kialakulása magyarázza meg azt is, hogy míg ez az istennő régebben egészen nőies jellegű s főképp a nőktől tisztelt volt, utóbb — a homéri hitrege értelmében — mindinkább férfias és harcias, a hősöket védő és küzdelemre bátorító isteni alakká változott, valamint azt, hogy míg a régi Pandrosos-Athena beérte a Poseidon-Erechtheusszal közös, csak cellákba tagolt templommal, az Attika fölötti mennyei uralmat mindinkább magához ragadó Athena Polias már külön szentélyt is követelt magának előbb a száz lábnyi hossza miatt Hekatompedonnak nevezett régi, utóbb a Parthenon név alatt ismert új templomban.

A mostani Erechtheion a régi Erechtheus- és Pandrosos-szentélyek s az Athena-Polias cellája helyén épült s mindenestre kettős istentiszteletre volt berendezve. Az éjszaki oldal széles, erkélyszerű peristiljében most is látható egy gödör, a melyet márványpadló nem fődött, s a mely fölött a fedélben is nyílás volt. Ez az a hely, a hol az Erechtheust hozó villám lecsapott s a hol az Erechtheus-kígyó rejtőzött, az a kígyó, mely utóbb az Athena kísérőjévé lett s melynek képmása a Parthenonbeli óriásszobor pajzsa mögött is látható volt. A görögöknél és rómaiaknál egyező vallásos szokás vagy előítélet volt az, hogy a villámsújtott helyeket be nem fődték, ott mintegy nyitva kellett hagyni az égi hatalmak útját. Idővel aztán ez az Erechtheus-monda hátterbe szorult Athena és Poseidon Attika uralmáért folytatott versengése mögött, mely a hitrege szerint szintén ezen a helyen ment végbe, úgy, hogy a Pausanias idejében ezt a rejtélyes üreget már úgy ismerték, mint a tengeristen szigonya csapásának helyét, a hol sós vizet fakasztott a földből s a hol déli szél idejében a tengervíz zúgását vélték hallani. A győztes Athena adományát is itt tisztelték; némelyek szerint az eltűnt Pandroseion helyén, mások szerint az Erechtheus-szentély udvarán állott az a regeszerű olajfa, a melyet az istennő plántált, azután a benyomult perzsák elégettek s a mely mégis már két nap múlva egy rőfnyi új hajtást eresztett.

Ennek a — mint láttuk — helytelenül csak Erechtheus-

ról nevezett bájos kis templomnak frizjén, ajtókeretén, két oszlopos előcsarnokán és legismertebb karyatidás erkélyén, az ión stíl a maga egész, gazdag, könnyed, játszi pompáját szabadon fejtette ki, nem lévén sehol dór alapformáknak alárendelve. A Karyatidákat a kortársak Korák-nak — leányoknak — nevezték, s nyilván Athena papnőit ábrázolták; az erkély, melynek mennyezetét tartják' fejkön, a Hekatompedon alapfalára épült s azt a lépcsőt fedte, a mely a templom mélyebb fekvésű nyugati részébe vezetett be; de nem volt kevésbé fontos decoratív c-zélja: élnékíteni és díszíteni az Erechtheionnak a Parthenonnal szembenező déli falát, a mely elütően a többi oldaloktól, sem peristillel, sem fêloszlopokkal ellátva nem volt.

* * *

Az Akropolis felületét a romjaikban ma is látható épületeken s néhány eltűntön kívül a görög fénykorban egész szoborerdő borította, részint fogadalmi ajándékok, részint az istenek vagy egyes nemzeti nagyságok dicsőítésére emelt szobrok, melyekből aránylag kevés maradt reánk, az is különböző múzeumokban van szétszórva.

Többnyire magas oszlopokra, pillérekre helyezve vagy domborműképen márványba vésve látható volt itt a Medusát megölő Perseus, Minotaurust s a marathoni bikát legyőző Theseus, Herakles a mint a Hydrát teszi ártalmatlanná, Phrixos, a kit az aranygyapjas kos visz át a Hellesponton Kolchisba. Itt állott, érczből öntve, a trójai ló utánzata, még a nyílásán kinéző görög hősök is láthatók voltak. Itt emeltek szobrot Periklesnek, úgyszintén Anakreonnak a költőnek; Attalos király egymaga ötven szobrot ajándékozott az Athena várának, melyek a görögök és az ő isteneik változatos küzdelmeit ábrázolták gigantok, amazonok, barbárok ellen, s melyekből ma csak egyes alakokat ismerünk.

Sajátságosan kedvező véletlennek köszönhetjük, hogy az Akropolis délkeleti szögletében újabban épült múzeum egész sorát a csodálatosan ép leányszobroknak őrzi ma, melyek mind innen valók s az attikai szobrászat egész korai, mint mondani szoktuk, archaikus korszakát képviselik.

Ezeket a márványszobrokat a múlt század nyolczvanas éveiben a között a kőtörmelék között találták, a melylyel a perzsák elűzése után az Akropolis hatályosabb védelmére Kimon alatt épített fal s a várhegy régi talaja közötti űrt töltötték ki. A munka sietségében válogatás nélkül használták föl itt töltelékül a rombadőlt templomok töredékeit és oszlopdobjait s a régibb és különös jelentőséggel nem bíró szobrokat is.

Már ez az elbánás, — mely szerencsére nem elpusztulására, hanem megőrzésére szolgált e szobroknak, — mutatja, hogy azok a régiek szemében nem jelentettek egyebet, mint rég elhalt emberek áldozatadományát az akkor még főkép a nőktől tisztelt szűz istennő számára, kinek már e minőségére való tekintettel is legszívesebben fiatal leányok szobrait ajánlották föl, szobrokat, melyek talán sok esetben az adományozónak képmásai is voltak, mindenestre hű ábrázolásai az egykorú attikai leányalakoknak, abban a piperéjükben és abban a magatartásban, a melyben az Athena szentélyében ájtatoskodás, áldozathozatal végett megjeleni szoktak.

Ezek a «korák» valószínűleg a Chios szigetéről beszármaszott s parosi anyaggal dolgozó márványszobrászati termékei, mely Athénben a Kr. e. hatodik században virágozott s bőségesen használt színeket is a plasztikai hatás élénkítésére, a mi a vörhenyes hajfürtökön s a szemeken még most is látható. A majdnem valamennyinél előre nyújtott jobb kéz, mely bizonyosan gránátalmát, vagy más gyümölcsöt tartott, a szobrok kiállott viszontagságai közben letört, de különös szerencse, hogy a fej a legtöbbnél eléggé ép maradt s szembeötlően mutatja azt a majdnem vigyorgás-szerű archaikus mosolyt, melylyel a vidámságot még túlzás nélkül kifejezni nem tudó kezdetleges szobrászati igyekezett azt az istennőnek — és valószínűleg a halandóknak is — tetszeni akaró fiatal életkedvet, mely modelljében megnyilatkozott, érvényre juttatni.

Ezt a tetszelgő hajlamot, melyet már a tartás, az arc, s a balkéznek a szűk szoknyát szinte kaczerul emelő mozdulata is elárul, még jobban kiemeli a kornak megfelelő,

fényűző, kissé szinte ledér ión divat szerinti öltözködés és hajék, melynek minden részletét mondhatni egy divatkép pontosságával és aprólékosságával igyekezett ez a régi szobrásziskola megörökíteni. A hosszú, lágyan simuló, testhez illő gyolcs-chiton, melyet csak később, az ötödik században váltottak föl a dór ízlés szerinti bővebb, az alakot jobban burkoló, dúsabb redőzetű gyapjuszövetek, az erőteljesen duzzadó derekat borító, horgoltnak látszó diploidion, a himation dús hímzése, az arany fülönfüggők, karpereczek, diadémek, a mesterséges égetésre valló, szabályos göndörségű hajkorona és lelógó fürtök: mind oly élettelenesen, annyira emberien, közvetlenül, sőt mondhatni modernül hatnak, hogy az örök Éva e vidám, majdnem kaczagó megnyilatkozásai előtt szinte megdöbbenve állunk ma meg. A divatosan testhez tapadó szoknya csak azt teszi érthetlenné előttünk, hogy Athénának ezek a vidor kegyeltjei hogy tudtak az Akropolis meredek útján ide feljönni? nem is találunk rá más magyarázatot, mint azt, hogy ruhájuk oldalt föl volt hasítva, oly megoldás, a melyet a mai divat már-már szintén alkalmazásba kezd venni.

Az Akropolis múzeuma általán főképp az archaismus tanulmányozóit vonzhatja; ma úgyis ez van divatban. Mint a renaissance classicismusát a közízlésben háttérbe szorítja a primitívek iránti előszeretet, úgy fordul a Pheidias, Skopas, Praxiteles alkotásaitól az érdeklődés a névtelen régieknek naivan kezdetleges, hieratikusán feszes és fanyar formanyelve felé. Félreismerhetetlen a hasonlatosság is az ókori s a közép- és újkori primitívek között; már Walter Páter elcsodálkozott fölötte, hogy az athéni múzeum bárányhordó Hermese ép úgy mint az akropolisi gyűjtemény borjúhordója, — ki nyilván áldozatul hozza Athénének tehenészete zsengejét, — mennyire emlékeztet az ókereszttyón és bizanci ábrázolások «jó pásztor»-ának alakjára, s a delosi Nike kacs-karingós szárnyai mintha csak az umbriaiak röpködő, felhőn térdeplő angyalai számára szolgáltak volna mintául.

Mikor a régi athéni szobrászatnak ezeket az alkotásait elpusztították a barbárok, s a görögök magok siettek azoknak a maradványait eltemetni, a hellén művészet erőteljes

törzse — mintegy a réginek pótlásául — új, dúsabb hajtást eresztett. De mennyire más ez a későbbi szobrászat, melynek kevés eredeti és sok utánzott termékét ma a világban szétszórva szemléljük! A formakezelésben mennyivel szabadabb és lendületesebb, a fölfogásban mennyivel változatosabb és eszmegazdagabb, a kifejezésben mennyivel neme-
sebb, beszélőbb, életteljesebb az elődökénél.

Abból, a mit e művészet eredeti alkotásai közül Athénnek megőriznie sikerült, főkép a síremlékek kötik le figyelmünket, mert ezeket oly számban s oly jellegzetes vonásokkal sehol sem találjuk föl, mint Athén múzeumában és a Dipyllonnak nevezett egykori városi főkapu mellett elterült sírkert maradványaiban.

A halottak emlékét dicsőítő késő attikai szobrászatnak kétségtelen remekeit szemléljük» konstantinápolyi múzeum gyönyörű sarkophag-domborművein. De ezekben vagy az élet zajos örömei vannak megörökítve, vagy a hősies stíl tetőződik bennök, — mint a Nagy-Sándor-sarkophagban, — vagy végre az öntudatosan magasra hangolt pathos üli bennök diadalait, — mint a síró asszonyok sarkophagreliefjeiben. A mi az idetartozó athéni emlékeket oly vonzóan és megkapóan jellemzi, az a fölfogás egyszerű, keresetlen bensősége és gyöngédsége, az az, hogy míg a görög plasztika lobbí alkotásai majdnem mind az istentisztelet, a szépségi vagy hősies ideál, a bajnoki erő vagy közéleti jelesség dicsőítésére szolgálnak, úgyszólván csak ezek a sírstelék őrzik számunkra a görögök magánéletének, házi tűzhelyének, családi érzelmeinek emlékét.

Nem mind elsőrendű művészi alkotások ezek; a kivitel némelyiknél nem épen mesteri kezekre vall, de a fölfogás, a szellem valamennyinél ugyanaz. A görögök — kivált a kik fiatalon haltak meg, — egy nemét a becsvágy-
nak helyezték abba, hogy látogatott sírjuk legyen, s ez teszi érthetővé, hogy temetkezési helyök emlékjelét rokonaikra, barátaikra nézve vonzóvá akarták tenni, még ha nem is voltak abban a helyzetben, hogy annak elkészítését a legjelesebb mesterre bízassák. Nélkülözzük a legtöbbnél azt az egyénítést és realismust, mely a plasztikai képmást később önálló műfaj jelentőségére emelte, a mely

műfaj volt tudvalevőleg az egyedüli, melyben a rómaiak némileg túlszárnyalták a görögöket.

A motívum rendszeren a családi, a házi életből van merítve: a hitvestársak, a barátnők, a gyermekek, a szolgáló személyek lépnek elénk; öröm és bánat, betegség és pipere, vadászat és házi istentisztelet: mind meg van örökítve ezeken a domborműveken, néhol még a házi állatok is. A jelenet középpontja mindig az, a kinek az emlék szól, a ki többnyire széken ül, néha ágyban fekszik, vagy útra indulni látszik. Ott van a Demetria és Pamphile emléke, kik nyájas beszélgetés közben mintegy eltűnődni látszanak a jövő felett. Ott van Hegeso, a Prosenos leányának ismeretes csoportja: az úrnő székben ül, szolgálója szomorú tekintettel hozza elé ékszeres szekrényét, melyből valószínűleg legkedvesebb gyöngysorát veszi elő, talán hogy magával vigye a hosszú útra . . . Ott van Korallion, az Agathon felesége, ki, szintén székben ülve, annyi bensőséggel fogja meg mindkét kezével férje jobbját, mintha hálát akarna neki mondani egy egész életet megtöltő szeretetóért, míg a család többi tagjai méla megindulással állnak oldalukon. Egy másikon pólós gyermeket is hoznak a kezével mintegy Istenhozzád-ot mondó nő elé; itt egy serdülő fiú belékapaszkodni látszik anyja széke támlájába; amott egy meztelen, hatalmas idomú ifjú férfi mellett kuporogva sír kis öcsce vagy gyermeke, léptét lesi vadászebe, míg öreg atyja, botjára támaszkodva, kezét szájára téve mered rá, mintha még egyszer be akarna telni látásával. Van olyan is, a melyen saruit kötik föl az útrakelőnek s olyan, a melyen gyermektől búcsúznak szülei, végtelen gyöngédséggel fogva meg állát, fejét, miközben kedvence, a kutyácska, kis úrnőjére ugrálva nyájaskodik ...

Erezzük mindez ábrázolások előtt, hogy ez a búcsú, a kedves búcsúja kedveseitől, búcsú — az örök útra; de ebben a búcsúban nincs semmi az elmúlás borzalmából, a válás tragikumából. Valami szelíd, szinte nyájas bánat ömlik el mind e jeleneteken, a mely nem az örökre elszakadás vigasztalan, sötét éjszakája, hanem szürkület, a melybe bevilágít a viszontlátás pirkadó reménye.

Vajon csak a művészi kifejezés tehetetlensége volna az, mely a fájdalom és kétségbeesés erősebb accentusainak megszólaltatására képtelen e domborműveken? Vagy a conventio, a megszokás, mely önmagának nem tud számot adni a formaválasztás okairól? Alig hiszszük.

Talán kevésbé tévedünk, ha az attikai síremlék-művészet ez alkotásait úgy tekintjük, mint a túlvilági életre vonatkozó felfogás egykorú kialakulásának megnyilatkozását. Mint azt az utat, a mely az attikai görögök lelki világában az Athena-imádás verőfényes, zajos, tetszelgő és pompázó jelenségeitől a Demeter-cultus, az eleusisi mysteriumok sejtelemteljes homálya felé vezet.

III. Eleusis.

Athénből nyugati irányban, a fazekasokról Kerameikosnak nevezett városrész szóién két kapu nyílt: az egyik a Dipylon volt, vagyis kettős kapu, melynek útja az egykori tulajdonosáról. Akademosról Akadémiának nevezett gymnasium és kert s az Oidipos utolsó menedékhelye, a Kolonosdomb felé vitt; a másik a szent kapu volt, melyen át — a jobbról-balról síroktól környezett szent úton — vonult az ájtatos menet Athénből Eleusisbe, mikor a mysteriumok nagy napja elkövetkezett.

Eleusis mostani útja is jobbára a réginek, a szent menetek útjának nyomát követi. Az egykori kapu közelében még láthatjuk a régi síremlékek egy csoportját; a város azonban — természetesen — most jóval messzebbre terjed s még a Kephisos medrén túl is kertek, nyaralók, majorok szegik be útunkat, keveset láttatva abból az olajfa-erdőből, mely egykor az attikai síkságot a várostól nyugatra ellepte, mint fő tenyészhelye az Athóna jótékony adományának, az ő szent fájának.

A mint az Aigaleos magaslataira emelkedünk, mindinkább megnyílik kilátásunk s végigtekinthetünk a város, az Akropolis, a környező hegyek gyönyörű képén. A régi szentélyek, melyek egykor ezt az utat környezték, eltűntek, csak egy-egy omladék emlékeztet itt-ott rájuk. A közeli ma-

gaslatokon szurkosfenyő-ligetek váltakoznak kopár, sziklás területekkel; bármily szűkszavú a természet itt is, mégis sokat mond; bármily egyszerű, egyhangú a növényzet, sőt a talaj is, érezzük mégis, hogy ilyen szintér illik ahhoz a múlthoz, melynek varázsa alatt állunk itt. Azokon a zöld lankásokon, melyekre meredek szírt és dúsan lombos fenyők* vagy egy vén olajfa vetik árnyékukat: azokon látta serdülőkorunk képelete a hitrege és a görög hőskor jeleneit lejátszódni. Csak ez a találkozása az egyszerű színeknek, csak ezek a komoly, szigorúan megrajzolt vonalak, ez a váltakozása a sivár sziklának és hervadhatatlan örökzöldnek foglalhatja méltó keretbe azt a képet, melyet Hellas népének életéről történetírói és költői rajzoltak. Itt a természet is dystichonokban szaval és a táj szinte megköveteli a hajnali vagy alkonyi világítást, mikor minden a költőiség rózsaszínébe olvad.

A hegyek hajlásában, egy hágón, középkori kolostor és templom tűnik szemünk elé; ez a byzanci stíl maradványa, félig ép, félig rom, Daphni nevet visel. Egy régi Apollo-szentély helyén épült, várerődül is szolgált, majd meg Athén frank hercegeinek temetkezési helyéül; az udvaron régi márvány- és kőfaragványok vannak fölhalmozva, a templom pusztán álló belsejében a kupola és a falak mozaikjából már csak kevés látható. Olyan sajátságos szigete a történelemnek ez a templom; egy darab középkor ott, a hol a legújabb kor csak a legrégebbnek a nyomait keresi.

A mint lebocsátkozunk az Aigaleos hágójáról, mind közelebb jutunk a tengerhez. Hanem az a tenger, a melyet itt látunk, inkább hasonlít egy kéklő hegyi tóhoz; az eleusisi öblöt ugyanis úgy befogja a tenger felől Salamis sziklás szigete, hogy nyílását sehol sem látjuk; a sziget távolsága a szárazföldtől néhol alig nagyobb egy hatalmas folyam szélességénél s így a híres salamisai csatáról, mely e tengerszorosban folyt le, nagyon kisszerű fogalmat kap itt az ember. Kies, nyájas, csöndes ennek a kék öbölnek egész környéke; már látjuk partjain Eleusist, mely ma Lefsina név alatt virágzó kis város, albán lakosokkal. Az út mentén zsilipes tavakba fogják a tengervizet; ezek bizo-

nyara azoknak a Ekeitoi-nak utódjai, melyeket Pausanias említ s melyekben az ő idejében Demeter papjainak külön halászáti joguk volt.

Mert itt már minden Demeterre (Ceres) emlékeztet; az ő mezősége az, a melyen áthaladunk s a melyen ő az emberiséget először tanította meg a mezőgazdaságra; a boldog eleusisiak voltak tehát az első szántóvetők és valóban érthetetlen, hogy az líj görögök miért nem rendeznek be itt, ennek emlékére egy mintagazdaságot, mely ügyiszegényes földművelésök emelésére adna példát.

Mindjárt a Demeter-szentély romjaihoz sietünk, melyek az egykori Akropolis lábánál széles, falakkal környezett és megerősített emelt teret formálnak ma is, a melyről bájos kilátásunk van a közeli égszínkép tengeröblre s Salamis mögötte emelkedő, szép körvonalú napsütött hegyeire. Ez lehetett az a hely, a melyen Phryne, bájaival az egybegyűlt görögöket gyönyörködtetve, szállott a tenger habjaiba.

A II. Theodosius idejében bezárult, utóbb jobbára rombadőlt, majd várrá alakított s később egészen elpusztult és föld alá került eleusisi szentélyt a XIX. század elején az angolok kezdték kutatni; majd — a század hatvanas éveiben — a francziák tárták föl egy részét, de csak a nyolczvanas évek elején fogott hozzá a görög archaeologiai társaság s a görög kormány a rendszeres ásatásokhoz, mindenekelőtt — tetemes költséggel — kisajátítván és eltávolítván azokat a házakat, melyek az idők folyamában a romok fölébe épültek. Legnagyobb érdemeket e munka körül Demetrios Philios szerzett, ki igazgatója is lett az ásatásoknak s a legteljesebb leírását is adta azoknak, valamint Eleusis történeti múltjának, a mi annál nagyobb becsesei bír, mert a régi Eleusisről nem ismerünk oly részletes egykorú leírásokat, minők az ókori görög élet más középpontjairól maradtak reánk.

Itt is úgy, mint sok más görögországi romnál a leginkább szemünkbe ötlő részek a legkésőbbi, vagyis római korszak alkotásait vagy átalakításait mutatják. Hadrián császár tiszteletére épült a két diadalkapu, melynek maradványain át jutunk a szent terület tulajdonképeni bejárásához.

a szintén a római kor képét viselő s az athénire emlékeztető nagy Propylaiákhoz, melyeknek oszlopsoraiból még láthatók a tövek, melynek márványküszöbén járunk még most is, és a kétségkívül régibb kis Propylaiákhoz, melyek már a szentély emelkedő útjába esnek; belőlük kiágazni látszanak a belyenkint bástyákká kibővülő körfalak, az egész templomkörnyék s a fölötte állott Akropolis erődítvényei. Jobbról-balról megfigyelhetjük a megmaradt márványkoczkákon mutatkozó elszórt faragványokat is: a metópok köldökszerű dudorodásait s a kalászköteg- és a fáklya-symbolumot, mely utóbbi a leányát kereső Demeter éjjeli vándorlásaira emlékeztet.

A kis Propylaiáktól balra, félig a sziklába vésvé, egy hajdani szentély nyomaira akadunk, mely kétségkívül a Demeter-mythosban oly nagy szerepet vivő Haidés (Plútón) tiszteletének helye volt s az ő chtonikus jellégének megfelelően félig a föld alá rejtve lehetett. Valamivel tovább láthatók még a mytbos két istennője, Demeter és Persephone — vagy máskép Kóré — kincsesházának romjai.

És ezzel eljutottunk a mysteriumok templomának, a Telesterionnak helyére. Mindjárt szemünkbe ötlük, hogy ez az épület, melyet a római kor ki nem vetköztetett abból az alakjából, a melyet a Perikies korában Iktinostól, a Parthenon építőjétől kapott, a maga különleges rendeltetésének megfelelően egészen különböző volt az összes többi görög templomoktól. Míg amazok hosszúkás négyszöget alkottak, ez szabályos négyzetalakú, csak a később, a IV. században, Philon építész által a tenger felőli oldalon hozzáépített oszlopos Porticus hosszabbítja meg a négyzet északi és déli oldalvonalait. Még elütőbb belső szerkezete a vallásos cultus többi építményeiétől; a már említett Porticust kivéve, semmi nyoma a körülfogó oszlopsoroknak, sem körülhatárolt czellának, ellenien — az egyiptomi templomokra emlékeztető módon — a szentély egész területét oszlopsorok tagolják; s a mi legfeltűnőbb: a templom mind a négy oldalán — nyugaton a sziklákba vésvé, egyebütt építve — nyolcz lépcsősor nyomait látjuk, mely lépcsőzet semmi esetre sem szolgált csupán a be- és kijárást, hanem

inkább amphitheatronszerűen a nézők és hallgatók elhelyezkedésének céljára. Tehát világos, hogy itt egy, mystikus előadások, mutatóanyagok szemléletére és hallgatására szolgáló, a beavatottak egész sokaságát magába foglaló csarnokkal van dolgunk. Azt a föltevést, hogy a mysteriumok templomában földalatti helyiségekből hozták elő a hívők szemléletére szánt titkok symbolumait, az eleusisi ásatások teljesen megczáfolták; ellenben azokat ismerve, valószínűnek kell tartanunk, hogy a kereszteződő oszlopsorok emeletet tartottak s hogy ezen az emeleten játszódtak le a mysterium legmagasztosabb jelenetei.

A Porticus és a környező várfal közötti emelt tér itt is szobrok, fogadalmi adományok elhelyezésére szolgált; az egész terület délnyugati csúcsában újabban múzeum is épült az itt talált kő- és bronzregisegek megőrzésére, (le egy gyűjtemény legértékesebb kincseit ma mar az athéni nemzeti múzeum tartalmazza).

Hogy az eleusisi mysteriumokról csak megközelítő fogalmat is alkossunk magunknak, magát a Demeter-mythost kell mindenekelőtt emlékezetünkbe idéznünk, úgy, a mint az legtisztább alakjában, a Homér Demeter-hymnusában tárul elénk, a mihez később még némely adalékkal járultak hozzá a tárgy más költői feldolgozói, így a görögöknél Kallimachos és Theokritos, a rómaiaknál Claudianus és Ovidius.

E szerint Persephone-Proserpina, vagy Kóré, a Zeus és a Demeter-Ceres leánya, az Okeanos leányaival virágot ment szedni a nysai síkságra; a föld gyönyörű nárciszokkal csalogatta arra a helyre, a hol egy hirtelen támadt hasadókából Ijiaides-Pluton tört elő, az alvilág ura s a Zeus testvére és aráíiyos kocsiján magával ragadta a leányt. Ez kétségbeesett kiáltozással hívja segítségül atyját, Zeust; de kiáltását csak a barlangjában rejtőző Hekate hallja meg és a mindent látó s halló napisten, Helios. Végre, mikor már a hegyek s a tenger visszhangozzák az elrablottság hangját, meghallja azt anyja is és levette olymposi öltönyeit, madárként repül a földre, leánya keresésére. Fájdalmasan siránkozva, megvetve az istenek eledelét, kilencz

napon és kilencz éjen át bolyong a szárazföldön és a vizeken a gyermekét vesztett anya, égő fáklyával kezében, hasztalanul keresve leányát, mert sem ember, sem madár nem tudja neki hollétét megmondani. Végre a Hekate tanácsára a tizedik napon Heliost kérdezi meg s ez elmondja neki, hogy leányát Haides rabolta el az alvilágba, még pedig a Zeus beleegyezésével. E fölött végtelenül elkeseredvén Demeter, odahagyja egészen az Olymposzt s elvetve isteni szépségét, törődött, szegényes öreg asszony alakját ölti fel s ily alakban vándorolva, Eleusis közelébe jut, a hol bújában a Parthenios patak partjára ül, egy olajfa árnyékába. Éppen odajönnek vizet meríteni Keleosnak, Eleusis egyik urának leányai s részvéttel kérdezik, hogy ki ő és mi járatban van? Az istennő Krétából valónak mondja magát s rablók kezéből menekültnék; kérdezi, hogy hol van és hogy nem kaphatna-e szolgálatot e városban gyermek mellett vagy a háztartásban? Kallidike, a Keleos leánya vigasztalni igyekszik őt, majd elfut anyjához, Metaneirához s annak üzenetével házukba hívja a bujdosót, a hol ép nem rég született kis testvérük, Demophoon mellé dajkával akarják fogadni. Demeter követi a hívást s a mint a leányok kíséretében a Keleos házának küszöbét átlépi, csodálatos fény tölti el a házat s a jövevény egyszerre a menyegzőig megmagasodni látszik. Leültetik a szóltanul búsongót, kit végül a szolgáló Jambenak sikerül kissé földérintenie, úgy hogy a hűsítő italt is elfogadja. A reábízott gyermek gyönyörűen gyarapodik kezei alatt, bár sem ételt, sem anyatejet nem kap, hanem nappal ambrosiával kenegeti isteni dajkájá, éjjel pedig a tűzbe tartja, hogy halhatatlanná tegye. Metaneirában, az anyában azonban gyanú ébred a rejtélyes dajka iránt s egy éjjel meglesi őt és ijedtében fölsikolt, mikor gyermekét a tűzben látja. Demeter megbosszankodva leteszi a gyermeket, a ki immár nem lehet halhatatlan, de hogy mégis emberfölötti tiszteletben részesüljön ápolítja, az istennő leleplezi magát, meghagyja, hogy a Kallichoros partján templomot és oltárt emeljenek neki s eltűnik. Keleos másnap összehívja Eleusis népét, mely siet teljesíteni a Demeter parancsát. Azonban a mint az istennő elfoglalja

új házát, nagy csapást mér gyermeke fölötti keservében az emberekre: a föld termőereje megszűnik működni, éhhalállal fenyegetve minden rajta élő lényt. Zeus maga megremül az elbúsult istennő tettén; előbb Iris útján próbálja engesztelni, de hasztalanul, mert Demeter megfogadta, hogy az istenek közé vissza nem tér s termést nem ad a földnek, míg viszont nem látja leányát. Az istenek királya Hermest küldi Haideshez, meghagyva neki, hogy bocsássa vissza Persephonét anyjához. Az alvilág ura engedelmeskedik, de előbb egy gránátalmát etet meg az elrablót leánnyal, mely azt visszatérésre kényszeríti. Demeter és leánya végre találkoznak Eleusisban s hosszú beszélgetésben mondják el egymásnak élményeiket. A Zeus megbízásából Rhea kibékíti a haragvó Demetert, oly megegyezéssel, hogy Persephone az év bárom negyedét nálavtöltse s csak egy évnegyedre költözzék le mindig Haicleshez az alvilágba. A föld az anya és a leány boldagvegyüttléte alatt ismét terem virágot, gyümölcsöt és gabonát, csak válásuk ideje alatt marad meddő. Demeter — mielőtt visszaköltöznék az Olymposra, — megtanítja az eleusisiakat: Triptolemost, Eumolpost és Keleost az ő szent titkaira és szertartásaira, melyeket «sem megérteni, sem kifürkészni, sem kifecsegni nem szabad» s a melyek boldoggá teszik a beavatottat már ezen a földön, míg az, ki nincs beléjük avatva, a túlvilágon sem talál boldogulást.

A Demeter-mythos minden kiágazásaival kedvelt tárgyává lett a görög plasztikai művészetnek s különösen Praxitelest sokat foglalkoztatta. Fájdalom, az eleusisi szentély szobor- és dombormű-díszei közül aránylag kevés maradt reánk; legszebb emlékünk onnan az athéni múzeum hármas csoportja, egy relief, mely a két istennőt, Demetert és Kórét ábrázolja, a mint az ifjú Triptolemost a gabona-termelés titkaiba avatják be s a szintén e mythos egyik alakjává lett Eubouleus gyönyörű feje ugyanott, melyet alighanem magának Praxitelesnek tulajdoníthatunk.

De a mythos igazi jelentőségét a belőle fejlődött Demeter-cultusban kell keresnünk, mely idővel a görög hitélet uralkodó elemévé lett, s bár Athénben és másutt is meghono-

sodott, a helyi emlékek és vonatkozások erejénél a a Demeter tanításában részesnek hitt családokban tovább öröklődő papi méltóságoknál fogva Eleusist ruházta föl a legfontosabb vallásos középpont nevezetességével.

Az eleusisi mysteriumok, melyekkel a francziáknál Eenan, az angoloknál Walter Páter behatóan foglalkozott s melyeket Schiller egy költeménye tárgyává tett, valóban mysteriumok maradtak mind máig, a mennyiben lényegökre nézve ma is csak nagyon hiányos értesüléseink vannak. Pausanias, a ki, úgy látszik, a beavatottak közé tartozott, sem az athéni, sem az eleusisi szentély titkairól nem akar szólni, mert ettől egy álomlátás eltiltotta és mert «magától értetődik, hogy a be nem avatottaknak nem szabad megtudniok azt, a minek látásától el vannak tiltva.» Vájjon a szent titkok áhítatos tisztelete vagy a nevetségességtől való félelem tartotta-e vissza oly szigorúan a mystosokat és epoptokat, az alsóbb és magasabb fokban beavatottakat a bárminemű közléstől? Ki tudná ma megmondani? Tény, hogy már a mysteriumok virágzása korában sem hiányoztak a gúnyolódók; tudjuk, hogy Alkibiades és barátai az / eleusisi titkos istentiszteletből űzött gúny miatt voltak kénytelenek az ellenök hozott halálos ítélet elől menekülni. Később a keresztény egyházatyák sok rosszat is mondtak az eleusisi Demeter-cultusról, sejtetve annak erkölcstelen-ségét; de ezeknek a tanúsága talán nem tekinthető egészen elfogulatlanak; bizonyos, hogy minél népszerűbbek voltak e mysteriumok, minél több lelki megnyugvást hoztak részeseknek, annál inkább állott a terjeszkedő kereszténységnek érdekében, azok hitelét, tekintélyét csökkenteni.

Tény az, hogy az eleusisi mysteriumok egész a kereszténység uralomra jutásáig a görögök, sőt a rómaiak legjobbjainál is nagy és osztatlan tiszteletben állottak. Habár jelentőségök az idők folyamában némileg változott: egy időben a visszatérést képviselték a szigorú vallási orthodoxiához, utóbb inkább szertartásuk pompájával s babonás adalékaikkal hatottak a tömegekre, mégis közel kilencz évszázadon át a görög vallásos élet legkomolyabb elemét, «a pogányság valódi palládiumát» láthatjuk bennök, melyek

panhellén jellegükkel, fegyvernyugvást parancsoló tekintélyükkel, elismert isteni eredetükkel legfőlebb az olympiai játékok mellé sorolhatók.

A mint a Demeter mythos symbolikus értelmében közelebbi s természetesebb és távolabbi, transscendentalisa'bb magyarázatot találunk, úgy a Demeter tanítása is részint a földi élet gyakorlati céljaira, részint a túlvilági lét titkaira vonatkozott.

A Persephone alvilági időzésének és koronkinti visszatérésének egyszerűbb értelmezése az elvetett mag földbe rejtőzésére s láthatatlan csírázására utal, melyet azután a kikelő vetés, majd a dús aratás követ. Ehhez a jelképes értelemhez fűződik a földművelés nemes munkája, melyre a jótevő istennő tanította az eleusieket s mely általuk az emberiség közjavává lett, szilárd alapjává az emberi társadalomnak s a természet erői fölötti bölcs és békés uralomnak.

A symbolika mélyebb rejtelve az őszszel elhaló és tavasszal újra éledő természetben az elhaló emberi élet folytatódásának sejtését fejezi ki s a mit Demeter és utána az ő papjai a kiválasztottakkal a mysteriumokban közöltek, az e túlvilági élet megismerésére s általa a földi létben való megnyugvásra és megelégedésre szolgált.

Maga a mysterium mint vallási intézmény kétségkívül Ázsiából eredett s onnan hozták magukkal a bevándorló görögök a Demeter kezdetleges cultusát is, mint a termékenység istennőjeét s a földművelés idylli örömeinek védőjeét. Az a naiv eszmetársulás, hogy a kikelő vetés a föld mélyéből jön, a halottak pedig az alvilágba költöznek, hozhatta kapcsolatba a halottak régi cultusát s az alvilági hatalmak engesztelését a Demeter tiszteletével, mely kapcsolat aztán a Kóré elrablásának mythosában költői kifejezést talált s a Demeter leányát, mint a arettentő Persephoneiát», a halál és az alvilág királynőjévé avatta föl. így már az Orpheus tisztelete s az orpheusi mysteriumok is mintegy előfutárai lettek az eleusisiaknak, mert az isteni zenész is megjárta — feleségét keresve — az alvilágot s hírt és tanítást hozott onnan.

A Demeter-mysteriumról, mint szertartásról és vallási

cselekményről eléggé kimerítő értesülésünk van ama külsőségek tekintetében, melyek úgyszólván a nyilvánosság előtt folytak le, de a Telesterion zárt ajtóin belül történetekre nézve többé-kevésbbé csak találgatásokra vagyunk utalva.

A mysteriumokba való első beavatás a tavaszi kis ünnepélyek főadata volt, melyeket Athénben, az Ilisos partján, az Ágra dombján tartottak meg s melyek által azok részese a mystosok szövetségébe lépett be s a mystagogostól tanulta meg a tisztulás és előkészület ama rituális cselekedeteit, melyek arra képesítették, hogy egy év múlva az epoptok sorába emelkedhessék. Őszszel, Boédromion hónap közepén — körülbelül a mi októberünknek megfelelő évszakban — mindig holdtöltekor kezdődtek azután a nagy mysteriumok, melyek idejére két hónapig tartó istenbéke biztosította az általános fegyvernagyvást.

A Demetert szolgáló főpapok, a Hieropbant és a Dadoukos, az eleusisi szentélyből Athénbe vitték nagy kísérettel az istennőre emlékeztető szent tárgyakat, melyeknek fogadására messze eléjük vonult a városnak majdnem egész lakossága. A Demeter-ereklyéket azután az Akropolis alatti szentélyben helyezték el. A következő napok a tisztulásnak voltak szánva, mely főképp a tengerben való fürdésből s böjtből állott.

Az athéni hatóságoktól bemutatott áldozatok után az ünnepi napok hatodikán megindultak a nagy, szent menet előkészületei. Az Ephobek, vagyis fölsérdült ifjak teljes katonai fölszereléssel vonultak ki a szent tárgyak elhozatala végett az Eleusinionhoz s onnan a Demeter rejtélyes fia, Jakkhos szentélyéhez a Dipylon közelében, a hol kocsira tették a Jakkhos myrtusszal koszorúzott szobrát s így indult el — már alkonyatkor — az ezerekre fölszaporodott sokaság lassú menetben a szent úton Eleusis felé, minden, az út mentén levő szentélyben áldozatot mutatva be s folyton szent dalokat hangoztatva.

A mint az éj leszállott, meggyújtották a fáklyákat, a Demeter éji vándorlásának symbolumait. Éjfél volt, mire a szentségeket hordozók megérkeztek Eleusisbe. Már előbb a mystosok mindegyike megkülönböztetésül myrtuskoszorút

tett fejére és sáfrányszínű szallagot kötött jobb karjára és bal lábára. Miután az istenképeket a papok átvették a szentélyben, a pihenés napja következett, mely a mysteriumok két utolsó nagy napjára előkészületül szolgált.

Ezek a nagy mysteriumok tulajdonképen éjjel folytak le; első éjjel a mystosok mind, második éjjel csak az epoptok vehettek bennök részt; miután a Demeter-szentély csak 4000 embert fogadhatott magába, utóbb, a mystosok elszaporodása következtében, több éjszakát szántak az ő összejöveteleikre. A szent szertartás középpontja kétségtelesen a Demeter és-Kóré történetének drámai előadása volt, mely alatt oly cselekvényeket, mutatványokat és szavakat kell értenünk, a melyeknél a nézők egyúttal bizonyos fokig közreműködők is lettek. A cselekvények az istennők viszontagságos sorsát utánozták vagy jelképezték: a válás gyásza után a találkozás kitörő örömét; a mutatványok a külön, zárt helyiségekben őrzött, a szent történetre emlékeztető tárgyaknak — a hiéronoknak — a beavatottak előtti fölmutatásából s a túlvilági élet valamelyes szemléltetéséből állhatták; a szavakat — valószínűleg énekalakban — részint a hierophant és a papnők, részint maguk a hívők hallatták s azok homályos értelme csak a beavatottakra nézve volt megfejtendő.

A szertartás éjszakái után Eleusisban versenyjátékokat és színelőadásokat is rendeztek; a böjtöt lakmározás váltotta föl, azután az egész sokaság visszatért ugyanazon az úton, melyen jött, Athénbe, magával vivén a Jakkhos szobrát s a Kephisos hídján, közvetlenül a város előtt, szokás volt ilyenkor a találkozókkal, kik gyakran álarczot viseltek, kölcsönös mókázásba, víg tréfálkozásba és gúnyolódásba bocsátkozni, a Demetert fölvidító Jambe jó kedvének emlékeztére.

Körülbelül ennyi az, a mit az eleusisi mysteriumok külsőségeiről tudunk. Persze, ha szem előtt tartjuk azt a Pyndarostól Ciceróig a görög és római bölcsesek és költők egész sorától elismert vigasztaló, fölemelő, az étellel kibékítő hatást, melyet a görög vallásgyakorlat ez intézménye a hívőkre oly hosszú időn át gyakorolt s mely az isten-

eszme bizonyos megtisztulása mellett, főképp az igazakra váró boldog túlvilági élet megismerésében és a földi vándorlásnak ehhez alkalmazásában nyilatkozott meg: akkor a szertartásnak és istentiszteletnek úgyszólván kézzelfogható elemein kívül az érzelmi és lelki behatások imponderabilitásával is számolnunk kell.

Számolnunk kell a hagyomány erejével és a vallásos buzgalom közös erejétől áthatott tömegnek az egyéni érzést fokozó suggestív hatásával. Tekintetbe kell vennünk az idegeknek a hosszas böjt, az éjjelezés és fárasztó barangolás által fölcsigázott állapotát, a félelmes sötétségben való éjjeli járatok után a beavatottak előtt a Telesterion belsejében hirtelen kiviláglott vakító fénynek, a túlvilágias hangoknak, a külső tömeg előtt ismeretlen istenképeknél, a mystikus dráma megragadó jeleneteinek benyomásait. És gondolnunk kell végül arra, hogy az emberi léleknek és értelemnek kivált még kezdetleges fejlődési fokán az erős hit és vágy, mely valamit látni és megismerni akar, képes valóban is látni és megismerni azt.

A Demeter-mysteriumok mai fölületes és homályos ismerete is szembeszökővé tesz bizonyos hasonlatosságokat, melyek a keresztény hit és vallásgyakorlat számos elemét juttatják eszünkbe. E hasonlatosság talán leginkább a görög egyházban ismerhető fel, a hol a kolduló szerzetrendek nem honosították meg a nagy csarnoktemplomokat, a hol az aránylag szűk tér csak válogatott hívők befogadására látszik szolgálni s az Ikonostasis mögött titokzatosan végbemelő egyházi cselekmények félreismerhetetlenül utalnak a mystikus hagyományokra.

De sokkal egyetemesebb körben is fölismerhetők bizonyos rokon vonások az eleusisi pogány cultus képzetei és szokásai s a mi magasztos keresztény eszmekörünk és vallásgyakorlatunk között. Vajon a leányától megfosztott, az után siránczó, azt keresve, bolyongásában összeroskadó, fájdalma terhével is az embereknek vigaszt adó Demeter nem olyan-e, mint a *Mater Dolorosa* első halvány megtestesülése? Persephone minden évi visszatérése az alvilágból s annak örömteljes ünneplése nem a halottaiból föl-

támadó Krisztust látszik-e némileg példázni? A mysterium titkainak a túlvilági életre is kiható birtokába vetett hit nem rokon-e az isteni malaszt pótolhatatlanságáról szóló tanal? S maga a mysterium egész lefolyása mily sokszorosán emlékeztet a Krisztus kínszenvedésének templomi ünnepelésére! Ott a mystikus dráma, a halál és élet, bánat és öröm váltakozó megjelenítésével, a «hieronok» fölmutatása az áhítat legmagasabb elragadtatásába merült hívők előtt a hierophantok fölszendülő éneke az ihletés csend közepe: itt a nagypénteki passió a maga elosztott ének-szólamaival, a Crucifixus véres testéről lassanként lehúzott fekete lepel, a sírbahelyezés színpadias inscenálása, a rekedt kelepek hangját a föltámadás örömjeleként fölváltó zúgó harangszó mennyire elárulni látszanak közös eredetüket! És ép így ráismerhetünk az eleusisi szent menetben a mi egyházi körmeneteink ösformájára, a mysteriumra előkészítő böjtben a mi böjtünkre, mely a nagypéntekben éri el tetőpontját, a mystosok együttes collatiójában a kereszténység úrvacsoráira, az Athénbe visszatérők és velők szembejövők gúnyolódó mókáiban a mi burleszk farsangi tréfáinkra; maguk a mysteriumok névre és fogalomra nézve félreismerhetetlen előfutárai a keresztény középkori mysterium-játékoknak.

Tehát nyilvánvaló, hogy bármily nagy és mélyreható volt a változás, melyet a kereszténységnek előbb csak a szó és példa hatalmával, majd erősebb eszközökkel is kivívott győzelme a görög és római világ lelki életében előidézett, az a valóságban sokkal többet hagyott érintetlenül, mint fülületes szemléletre hinni hajlandók vagyunk. A kereszténység ugyanakkor, mikor tűzzel-vassal üldözni látzott a pogányság hagyományait, bölcsen számolva az emberi természet másíthatatlan hajlamainak erejével, a lelkekre való hatás eszközeiből nagyon sokat hozott át, majdnem változatlanul, a legyőzött és száműzött istenek elhagyott táborából.

IV. Argolis.

Ez a neve annak a tartománynak, mely a Peloponnesus éjszakkéleti szögletében Korinthia és Árkádia közé beékelve, sarkantyúformában messze kiszögellik az Aegei szigettengerbe. Argosról nevezték el így, a Phoroneos unokájáról, a kitől Jasos és Agenor származtak s a kinek nevét viseli a város is, mely most nemcsak Argóiiig hanem Korinthia tartománynak is fővárosa.

A «lovakat tápláló» Argos — vagy Argolis — a dór törzs egyik ősi fészke, a Korinthos alatti mészhegyek között lekanyarodó vasúton érkező előtt úgy tárul föl, mint egy teknő, a mely egyik végén nyitott: azon t. i., a mely a tenger felé néz; ott látjuk is a távolban csillogni a tenger tükrét. A félteknő falait magas hegyek formálják; legmagasabb a Hagios Éliás, — egykor Arachnaion, — ez az a hegy, a melynek tetejéről örömtűz adta híri az Agamemnon országának Trója elestét; az Ida hegyén lángolt föl az első ily jeltűz, úgy vették át a hírt hegyről-hegyre, szigetről-szigetre, országból-országba, — a míg Argolisban is megtudták. Ez volt akkor a telegraphálás módja.

Tehát az Agamemnon egykori királyságában vagyunk; csak az látszik kétesnek, vajon az «Atreus fiának, a népek pásztorának» királyi vára Mykenai volt-e, a határhegyek között emelkedő fellegvár, vagy Argos, mely a tartomány közepén, már a tengerpart fölött is uralkodni látszik? Aischylos Argosban játszatja le a hős király egész tragédiáját, ellenben Sophokles és Euripides Mykenában. Pausanias is Mykenai mellett tesz vallomást, megjelölhetni vélvén a helyet is, a hol a gyilkosság után Agamemnont eltemették, azt is, hogy Klytaimnestrát és Aigisthost hová temették. Az ő nyomán ásta ki Schliemann 1876-ban azokat a mykenaii sírleleteket, melyek a görög őscultúra egy egész, ismeretlen világának a fölfedezését jelentették, s a Schliemann korszakos fölfedezése termékenyítette meg a Gábrrielé d'Annunzio lángoló képzetét, hogy a «Cittá morta»-ban magának e fölfedezésnek történetét tegye egy megrázó, bár alapgondolatában pervers tragédia középpontjává.

A vasúton érkező Phychtia állomáson száll ki, hogy kocsin Mykenai-be jusson. Az első emlék, a melyet lát, az úgynevezett Atreus kincsháza, melyet a népnyelv Agamemnon sírjának is nevezett, — a mint hogy kétségtelenül sír is volt, — s a melyet a legrégebb bolthajtásos építménynek tartottak. Egészen a föld fedí s a mai értelemben nem boltozás, mert a kövek, melyek alkotják, egymásra vannak fektetve s csak az által, hogy minden feljebb fekvőnek a széle kiáll az alatta fekvő fölött, formálnak kupolát. De ez a kezdetleges kupola s a kapához vezető roppant koczkakövekből rakott falak a maguk egyszerűségében és szabályosságában csodálatosan szépek; úgy érezzük, hogy óriások kövekkel játszottak itt, nem is sejtve, hogy valami művészt hoznak létre.

Az elpusztult Mykenai egykori Akropolisát, a mint hozzá közeledünk, alig tudjuk a hegy sziklagörgetegétől megkülönböztetni; csak mikor egy, e vízszegény vidéken szokatlanul erős forrásból lefutó vízeret átlépve, a Kyklops-falaktól alkotott síkátor fenekében megpillantjuk a mykenai «Oroszlánkapú»-nak művészettörténeti paradigmává lett formáit, látjuk, hogy az Agamemnon várának, a «kincses Mykenai»-nek bejárata előtt vagyunk.

A kaput fedő háromszögű kőlapon, egy oszlop két oldalán ábrázolt oroszlánpár szimmetrikus merevsége, a nagy gonddal, szabályos vagy szabálytalan alakban kifaragott sziklatömböknek minden kötőanyag nélkül egymásra illesztése, a mód, a hogy a fellegvár, hozzáilleszkedve a hegy kúpjához, a meredek szirtfalhoz, úgyszólván magát a sziklahegyvet alakítja várrá, mintegy tovább fűzve a természet gondolatát: ez mind mutatja, hogy itt az építőművészetnek még csak dadogását halljuk, de hatalmas erő szól már is belőle: igazi titánok munkája, melynek alkotójául a monda Perseust, lakói ül a Tantalos szerencsétlen ivadékait, az Atridák vörbefult nemzetségét jelöli meg.

És minél nehezkesebb, nyersebb magának a várnak romjaiból szemünkbe ötlő megalkotása, annál meglepőbb az athéni múzeumban fölhalmozott kincslelet innen előkerült darabjainak nagyfokú iparművészeti kulturára valló finomsága és tökélye.

Néhány lépésnyire az oroslánkaputól, a vár belső területének szélén s a felső épületekhez vezető út alatt, két sorban fölállított lapos kövekből alkotott körfolyosó szegi be azt a helyet, a melyen négyszögű, mély vermekben az úgynevezett királýsírokat találták meg, melyeknek tartalmát — némelyikét még az eredeti elrendezésben, — mind ott láthatjuk az athéni múzeumban. Csontvázak és koponyák maradványai, az utóbbiakat az arcvonásokat kezdetlegesen föltüntető arany álarczok födték; körülöttük tömérdek ékszer, fegyverzeti darab és használati tárgy, csodásán szép műví billikomok, gyűrűk, korszók, karpereczek, homlokpántok, sisakszárnyak, kardok és török, — egy egész tárháza az archaeologia ma sem egészen megoldott problémáinak. Mert a tárgyak művészi kezelésének különböző értéke különböző eredetre is enged következtetést s az azóta Görögország más helyein napfényre került hasonló emlékek megdönti k azt a föltevést, mintha e kincslelet a mykenaii helyi kultúra példája volna csak s csökkenti annak a valószínűségét is, hogy az előhaladott iparművészeti, különösen kis-plasztikai készségről tanúskodó darabok talán valami távolabbi ország — esetleg Phönícia — behozatalából valók volnának.

Lehetséges tehát, hogy a Perrot szellemes mondása igaznak fog bizonyulni, s hogy a mykenaii sírok álarczos halottjai mindig álarczosak fognak maradni a történelemben, s hogy sohasem fog sikerülni eldönteni, vájjon Krétában, vagy az aegei szigeteken, vagy még távolabb keresendő annak a görögghoni ősculturának az eredete, a melyet a mykenaii nevével szoktunk megjelölni. De az iránt alig lehet kételyünk, hogy ez a homerosi őskor culturája volt és így nem csodálhatjuk, hogy Schliemann Sophokles, Euripides és Pausanias tanúságaira támaszkodva e sírokat az Agamemnon és az ő sorsában részesek sírjának nyilvánította.

Alkalmam volt magától Schliemann congenialis özvegyétől, mykenaii munkásságának tevékeny részesétől hallani egyetmást e nagyszerű fölfedezések izgalmas napjairól. Az oly erős hit, a minő Schliemannt lelkesítette, — ki a sírleletek minden részletét az Agamemnon tragédiájának körülményeiből tudta kimagyarázni, — szinte parancsolólag köve-

teli tőlünk, hogy osztozzunk benne és megemlékezzünk a Castelar szép szavairól, a ki szerint Columbus is csak azért fedezte föl Amerikát, mert oly erősen hitt létezésében: «ha e világrész nem létezett volna, az Isten a tengerből teremtette volna elő, hogy megjutalmazza a Columbus hitét»...

A Schliemann erős hitének forrása pedig csak az a megbívó hatás lehetett, a melyet az Agamemnon története gyakorolt reá. Úgy a mint azt három görög színműró dramatizálta, de Homér is számos vonatkozásban megénekelte, a mint azt legplastikusabban az Aischylos Orestes-trilogiájának Agamemnonról nevezett első részében elmondva látjuk, a hős hadvezér és király megrázó története hitem szerint a legtökéletesebb «tragédia», melyet ismerünk.

A régiek fölfogásának megfelelően a végzet irányította Agamemnon gyászos sorsát is, de nem nehéz annak tragikumát a mi gondolkodásunk alapján magyarázni meg. Az emberi gyarlóságtól nem ment egyéni kiválóságnak főképp mértéktelensége miatti összeütközése az erkölcsi világrenddel: ezek azok a Beöthy elemzése szerinti tényezői az Agamemnon tragikai sorsának is, melyet még igazabban emberivé tesz az, hogy a vele szembenállók, kik rajta a sors Ítéletét mintegy végrehajtják, bármily gonoszaknak látszanak, érthető emberi indítékoktól is vitetnek rá gonoszságukra.

Menelaos spártai király nejének megszőktetése miatt egyesültek tudvalevőleg a görögök a Trója elleni hadjáratra s a Menelaos testvérét. Agamemnon, Argos királyát választották fővezérükül. A hajóraj Aulisban gyűlt össze, hogy onnan induljon Trója ellen, de nem indulhatott a hosszantartó, teljes szélcsend miatt. Végre Kalchas, a jós értésére adta Agamemnonnak, hogy a szélcsendet Artemis (Diana) haragja okozza, mert egy neki szentelt szarvast vadászegédjében elejtett s most ezért az istennő kiengeszteléseül saját legidősb leányát, Iphigeniát kell föláldoznia. Agamemnonban soká küzdött a hadvezéri becsvágy az atyai érzelmekkel, míg ezeket letudta győzni; ekkor eljegyzés ürügye alatt Aulisba csalja nejét, Klytaimnestrát és leányát, s az utóbbit már az áldozati oltárhoz viszi, de ezzel beéri Arte-

mis: a leányt magával ragadja Taurisba, hogy ott papnővé tegye s helyette egy szarvastehén vértzik el; azonban Iphigenia, szüleire nézve meghalt s ez az áldozat gyógyíthatatlan sebet üt a Klytaimnestra anyai szívéen.

Tíz évig folyik a harcz Trója körül, miközben Agamemnon neje hasztalanul várja haza férjét, kinek gyakran halála hírért is költötték. Szíve ezalatt elfordul gyermeke gyilkosától, enged Aigisthos csábításainak, a kit atyjától örökölt iszonyú bosszú ösztönöz az Agamemnon megrontására, mert ennek atyja, Atreus, egykor az ő atyjának Thyestesnek saját gyermeke húsát tálalta föl lakomául. A győzelmes hadvezér hazatér s kíséretében van a szép Kassandra, Trója megölt királyának jóstehetségű leánya, mint rabszolgája és a Klytaimnestra hite szerint kedvese, a miben a bűnös pár újabb okot lát a vérbosszúra. Agamemnon, Kassandrával és többi kísérelővel együtt a diadalmi lakomán gyilkolják le az Aigisthos emberei, de él leánya, Elektra, él fia, Orestes, ki barátjával, Pyladesszel nővére hívására hazatérvén, retentő véráldozattal engeszteli ki atyja emlékét: megöli saját anyját, Klytaimnestrát és kedvesét, Aigisthost. Mint a hogy a halálba menő Kassandra megjósolta:

Jő majd utánam, a ki értem bosszút áll,
Az anyagyilkos, atyjáért ki megfizet.
Mint honja-vosztett bujdosó tér ő haza,
Hogy betetőzze törzse átkos tetteit...

* * *

Az Agamemnon egykori birodalma alig üti meg a mi legkisebb vármegyéink nagyságát s Mykenait elhagyva néhány óra alatt kocsin elérhetjük — Argoson át — a tartomány közepén, a tenger partján fekvő Naupliát. A mai Argos városa fogalmat sem ad a réginek jelentőségéről; a fölötte emelkedő meredek hegy félmagasságában, egy kiszögellő sziklakúpon messziről szembetünik Lárisa várromja, mely sokkal inkább uralkodni látszik a vidék fölött, mint Mykenai elrejtett Akropolis. Ez a vár azonban inkább a középkori frankok s a későbbi törökök uralmára emlékeztet, a kik az ókor maradványai nyomán hatalmas erősséget állítottak ott

magoknak. A régi görögök emlékét főképp a város környékén található romok őrzik, különösen az antik színház maradványai.

Tovább haladva, az Arachnaion hegylécze felé fordulunk. A kopár hegyek alatt a lapálnak mondható, széles völgy termékenysége meglep; látjuk a mezőkön dolgozó, vagy magas targonczájukon fürge lovukat hajtó parasztokat a férfiak fejét a nap ellen védő kendő borítja, kendő és semmi egyéb, épen olyan módon, mint a hogy nálunk a leányok viselik fejkendőjüket. Hihetetlenül grolcsk benyomást tesznek ezek a napsütött, barna, marcsona, szakállas férfiarcsok, ezekkel a leányos kendőkkel.

A hol már átkanyarodik utunk Nauplia felé, hosszan elnyúló alacsony szikladomb ötlük szemünkbe, melynek a szikláinak mintha legfelül építve ^ olnának... Ez Tiryns vára, a Mykenáival valószínűleg egykorú Tiryns, a Herakles állítólagos születéshelye, egyik legősibb példája annak a kyklopsinak meg pelaszoknak is mondott építési módnak, a mely szabálytalan alakú kövek összeillesztésével adja meg a falnak erősségét.

Ez a vár, melynek eredetét bizvást visszavizhetjük egész a Krisztus előtti tizennegyedik századig, már a Pausanias idejében is rom volt, s a görög utazóban oly nagy csodálatot keltett, hogy az egyiptomi pyramisokkal hasonlította össze. Maradványai a görög őskor építkezési- és lakásmódjára nézve majdnem még tanulságosabbak Mykenáinél, bár az athéni múzeumot nem gazdagították helyükről elmozdítható kincsekkel oly mértékben, mint amazok.

Az összeillesztett sziklákból alkotott földött folyosók és kapuk, az egykori palota «Megaron»-jának, vagyis férfitermének padlómaradványai, pillérnyomai, tűzhelyének megmaradt jelei, a fürdőszoba félreismerhetetlen kőlapja, kivált ha mindezekhez az eltűnt faalkatrészeket is hozzáképzéljük, körülbelül megjelenítik előttünk a homóri hőskor palotáinak valódi képét.

A nagy dalnok tudvalevőleg a maga mindenre kiterjedő leírásainak kedélyes részletességével egész culturtörténetét nyújtja a régi görög világnak; s e leírásokat tartva szem

előtt, nem szabad az ő eposainak jeleneteit a későbbi hellének fényűző, nagy művészi ízlésre, finomultságra valló palotáiba és csarnokaiba beléképzelnünk. Azokra a termekre, melyekben a Penelope kérői dőzsöltek, a melyekben a vendégek maguk tagolták szét és sütötték meg a lakomára szánt állatokat, a hol tehát vér és pörkölt zsírnak a szaga terjengett, a hol a füsttől megkormosodtak a falon függő fegyverek, a hol a földbe czölöpöket lehetett leverni, a hol a kőpadlóra hullott a parázs, hamu, s a föltálat állatok hulladéka: azokra a termekre csak Mykenai és Tiryns maradványaiban ismerünk rá, nem a periklesi korszak fényes emlékeiben.

Tiryns romjairól búbajos kilátás nyílik a közeli Nauplia felé. Közvetlenül előttünk sötét cyprusok tarkítják az üde tavaszi zöldet, tovább az út mentén a nagy, fehértörzsű nyárfák már teljes lombdíszen pompáznak és a város házsorai mögött a Palamidi hegyfok merész sziklaprofiljától tündökölve válik el a tenger sima tükre, melyet a keskeny öböl túlsó szélén ismét magas hegyek zárnak le.

Atyáról és fiúról szállott a név a városra és a fölötte emelkedő fellegvárra: Naupliosról és fiáról Palamedesről, a hősről. Keskeny földnyelv az, mely mindkettőt magán hordozza, kitűnő, védett kikötőt alkotva, melyet azonban vajmi kevés hajó látogat. Nauplia egyébiránt még e csekély tengeri forgalma mellett is Görögország kevés európai jellegű városai közé tartozik. Nem hiába emlékeztet neve is Nápolyra: gyönyörű tengeröble a környező hegyek szép koszorújával mindig a Sirenek hazáját juttatja eszünkbe; még a Bursi nevezetű kis szigeti erőd is, mely a rakodóparttól egy jó puskalövésnyire emelkedik ki a habokból, sötét, középkori falaival olyan, mintha testvére volna a Castello dell'Ovonak, vagy még inkább a Sarno torkolata előtti Beviglianonak. Nauplia bájos öble érthetővé teszi a görög hitregét, mely szerint Héra itt fürdött meg évenként a tenger hullámaiban s nyerte ezzel mindig vissza szüzi fiatalágát.

Argolisnak egy különleges nevezetességét, az epidaurios Asklepios-szentély romjait a saroni tengeröblhöz való közel-

ségök ellenére nem hajón, hanem csak innen, Naupliából, körülbelül harmincz kilométernyi kocsíúton látogathatjuk meg. Nem fekszenek ugyanis az egykori Epidauros város helyén, hanem a hegyek között, egy völgykatlanban, mely míg erdős volt, kies és üde lehetett, s csakugyan alkalmas egy látogatott gyógyhely számára, mint a hogy gyógyhely is volt ez a hierón, még pedig Görögország, sőt fénykorában, a Kr. e. IV. század végén az egész művelt világ legkeresettebb és legfényesebben berendezett gyógyhelye.

Asklepios (Aesculap), kinek már neve is «mentő»-t jelent, tulajdonképen e vidék szülöttje volt s mint az Apollo fia, már származása által is félisteni szerepre hivatott, de nem halhatatlan; meghalt a Zeus villámcsapásától, kinél Haides emelt panaszt ellene, mert az alvilág látogatottsága csökkenni kezdett már az Asklepios kitűnő orvosi működése következtében, hogy a mostani orvosok nem félnek a villámtól! Halála után a görögök s utóbb a rómaiak is istenként tisztelték és papjai tovább folytatták csodálatos orvoslásait; illetőleg a benne hívőknek maga Asklepios volt orvosuk, a mennyiben álmukban jelent meg és rendelt nekik. A görög plastikának számos emléke — különösen az athéni múzeumban — jellemzően mutatja az Asklepios-cultust: a gyógyisten maga mint barátságos tekintetű, lábait fesztelenül keresztbe tevő szakállas férfiú, kígyós botjára támaszkodva, nyájasan fogadja ezeken az ábrázolásokon a köréje sereglő férfiakat és nőket, gyermekeket és aggokat, kik — a Charles Diehl találó megjegyzése szerint — nem annyira istenfélelemmel, mint inkább a jó házi orvos iránti tartózkodás nélküli bizalommal látszanak hozzá közeledni.

Egészen a modern nagy gyógyhelyek módjára Epidauros is nemcsak a gyógyulás közvetlen eszközeivel, hanem az üdülők és egészségesek számára a szórakozás és kedvtelés minden módjával is bőven rendelkezett. És mint a hogy a modern gyógyhelyeken nem szívesen látják s eltüntetni igyekeznek a halottakat, úgy Epidaurosban is a görög uralom egész ideje alatt a szent liget területéről száműzve voltak a halálos betegek és — a mi már nekünk sajtószerebben

hangzik, — a várandóban levő asszonyok is, szóval: az Asklepiosnak szentelt területen sem születni, sem meghalni nem volt szabad. Csak a rómaiak idejében épült — a hieron területén kívül — menhely az ily okból száműzöttek részére.

A kedvtelés céljaira szolgáló épületek közül elsőnek a Stadiont pillantjuk meg, mely egyike ama ritka ó-görög versenypályáknak, a melynek egész medenczéje szemlélhetővé van téve s így szerkezete, valamint kőlépcsőinek megmaradt része is világosan áttekinthető.

Az epidauroszi ásatások láttára a legnagyobb elismeréssel kell a görög archaeologiai társaságról s annak vezetőjéről, Kavvadiasról megemlékeznünk; a görög állam szerény anyagi eszközeit számbavéve, itt valóban bámulatos munkát végeztek, akár a feltárt maradványokat, akár a csak legújabbban berendezett múzeumot vesszük tekintetbe.

Legnagyobb szerű Epidauros építményei között kétségkívül a színház volt, melynek egész, az erdős hegyoldalba beleépített nézőtere s orchestrája daczolt az idők pusztítósaival s a melynek szép Parodosait — vagyis kapuit, — Sken ej ét, valamint Proskenionját is sikerült nagyrészből helyreállítani. Csodálatos az ifjabb Polykleitos ez alkotásának építészeti tökéletessége, mely az elrendezés szépségében és célszerűségében, különösen pedig az áttekinthetőség és jó akustika biztosításában nyilatkozik meg. De fontos volt e műemléknek ily épségben való föltárása főleg azért, hogy innen meríthettük újabb, helyesebb ismeretét a görög színházaknak, a mely megtanított rá, hogy azok sokkal inkább a mai circusokhoz, mintsem a mai színházakhoz hasonlítottak; hogy a színelőadások tulajdonképeni tere a régi görögöknél csak a teljesen kerek Orchestra volt s hogy a Skene és Proskenion csak később kapták azt az alakjukat, melyből a mai színpad fejlődött.

A lenn, a völgy mélyében elterült Asklepios-szentély középpontja a gyógyistennek szentelt templom volt, mely annak chryselephantin ülőszobrát őrizte s nagyon szerény méretekben épült; ez a templom majdnem teljesen elpusztult, s hogy építésének történetéről és költségeiről mégis pon-

tosabb értesülésünk van, mint bármely görög műemlékéről, azt egy terjedelmes kőbevésett föliratnak köszönhetjük, melyet az ásások hoztak fölszínre.

Valamivel tovább egy rejtélyes kis, kerek, oszlopos épület talapzatához jutunk, melynek bájos felépítményével a múzeumban ismerkedünk meg. Egészen bizonyos, hogy ez az a dTholosi), melyet Pausanias mint szintén a színház-építő Polykleitos művét említ, s mely úgy egész szerkesztése, mint különösen decoratív részletei által a javakori görög építészet legválasztékosabb csecsebecsei közé tartozott. Rejtélyessé ezt az épületet az alatta levő hármaskörfolyosó teszi, melyről nem tudjuk, vajon valamely mystikus természetű gyógymód használatának, vagy az Asklepiosnak szentelt kígyók őrzésének helyéül, vagy az orvosláshoz szükséges vizet nyújtó medenczéül szolgált-e?

Voltak itt aztán meg Artemisnek, Aphroditének és Themisnek is szentélyei, valamint egy gymnasium és palaistra, melybe utóbb kis földönt színházat, Odeiont építettek belé; de bennünket a hierón összes maradványai közül azok a töredékek érdekelnek legjobban, melyek az úgynevezett «Abaton»-nak nyomait jelölik, vagyis azét a csarnokét, a melyben az Asklepios szentély gyógyulást kereső vendégei kőpadokon, falevelekből vetett ágyakon szertartásos álmukat aludták, a mely alatt meg kellett álmodniok a gyógymódot, melytől egészségük helyreállítását várhatták. Hogy mennyiben működtek ennél az Asklepios papjai is közre, a kik az emberek buzgó hitére mindenesetre nagyon virágzó üzletet is alapítottak, azt nehéz megállapítanunk. Az «Abaton» rendeltetésére egyébiránt legjobban vetnek világot azok az epidauroszi kis muzeum előcsarnokában felállított feliratos kövek, a melyek sok esetben — ép úgy, mint a fogadalmi ajándékoszolgáló, a gyógyult testrészt ábrázoló plastikai tárgyak, — lehettek valóban sikerült, szakértő orvoslások és műtétek hálaemlékei, de nagy részökben valószínűleg ismeretlen eredetű régibb fölírások reklámszerű megújítását láthatjuk s egész gyűjteményük ma valósággal úgy hat, mint a kuruzslás történetének különleges múzeuma.

A fölírások köviken megörökített s állítólag meggyó-

gyított bajok: meddőség vagy nehéz szülés, vakság és bénaság, sőt némaság is, kopaszság, vízkórság, emésztési zavarok és főfájás stb. Az alkalmazott gyógy mód sok esetben természetes és észszerű: fürdés, gyógyvíz használata, jó levegő, tartózkodás a felindulástól, józan étrend, dörzsölések, sok mozgás a szabadban, különösen mezítláb. De vannak aztán orvoslások, a melyek csattanós bizonyítékai annak az örök emberi gyarlóságnak, hogy szívesen és könnyen ámíttatjuk magunkat. Ha még az alkalmazott kenőcsök hatásában hiszünk is, azt már nehezebb elképzelnünk, hogy valódi vakság az Asklepios szent kutyájának vagy szent kígyójának nyalásától szűnt volna meg. És mit mondjunk azokhoz a csodás változásokhoz, melyeken a felírások szerint a hieron látogatói álmukban mentek keresztül? Az egyiknek a gyógyító Isten álmában föl vágta a hasát, s miután kivette belőle a bélférget, újra összevarrta; volt olyan is, a ki a szent álom ideje alatt nem csak kígyógyult bajából, de még birkózni is megtanult úgy, hogy másnap mint kész birkózó versenyre szállhatott. Asklepios elveszett tárgyak hollétét megmondani, eltört edényeket összeforrasztani is képes volt. Nem is volt szükséges, hogy az, kinek valami baja volt, maga jöjjön el Epidaurosba: mást is küldhetett maga helyett s annak álomlátásától meggyógyult otthon. A földolog természetesen az volt, hogy a beteg a gyógydíjjal adós ne maradjon, mert ilyen esetben néha — visszakarta a baját.

Az új keletű s máris gazdag kis muzeum azonban nemcsak ilyen culturtörténelmi curiosumokat, hanem művészet-történelmi szempontból nagybecsű emlékeket is tartalmaz. Csak itt ismerkedünk meg tulajdonképen az egykori hieron vallásos jellegű épületeinek külsejével. Mondhatni mintaszerű módon használták föl a muzeum rendezői a meglevő gyér építészeti töredékeket arra, hogy azoknak rendkívül elmés, tanulságosan szemléltető összeállításával szűk téren valósággal reconstruálják a templomok és a iholos lényeges alkotórészeit, a miknek benyomását azután természetesen az egész épület reconstructiv rajzának mellé-állítása teszi teljessé, beillesztvén a valóságban látott rész-

letet az összképbe. Ezzel a múzeummal a görög archeológiai társaság megkoronázta az Asklepios szentélye körül végzett derék munkáját.

Elhagyva Epidaurost még egyszer végigrójuk azt a hosszú utat, mely az egykori hieron völgykatlanából sok fordulattal visz előbb Ligurió falun át, azután egy fennsíkszerű pusztaságon, melyen csak lóitató csárda szolgál állomásul, Nauplia felé. Jobbra-balra bozóttal, fűvel szegényesen fődött sziklahegyek szegik be a szemhatárt, néhol mély völgytől megszakítva, melyben a hídról, a melyen magunk megyünk, egy másik, ókorinak festői romladékait látjuk, a mint általán több helyen ráismerünk a régiek útjának bezöldült nyomaira.

A vándorlás ezen a szomorú tájon bőven hagy időt eltűnődni azon, hogy micsoda érdeklődés vonzott ide és tart itt fogva, ezen a mustjából élő földön, bennünket, «későn-szülötteket», «hátramaradottakat», kik még mindig Itália és Hellas útjait járjuk, a kik még mindig azt hisszük, hogy az emberiségnek volt egy tavaszkor, a mely minden idők szemlélője előtt tavaszként fog tündökölni, hogy a szépségnek vannak törvényei és nyilatkozásai, a melyek az évad divatával nem veszíthetik el sem érvényüket, sem hatásukat?

A classikai ókor szellemi örökségének újabb meg újabb föléledése ellen a XIX. század első felében a francia romanticismus adta ki a csata-jelszót: «Qui nous délivrera des Grecs et des Romains?» És Vilmos német császár e század elején kijelentette, hogy ő ifjú németeket akar neveltetni az iskolában, nem ifjú rómaiakat és görögöket. Frary óta a psedagogusok egész sora ontotta a tentát, hogy kiüldözze az iskolákból a rég meghalt népek és nyelvek Íróit s reáliákkal és csak az élő irodalmak nagyjaival pótolja helyöket.

Mekkora félreértése az irodalom értékének és az iskola hatásának! Mintha bizony az ókori birodalom gyöngyei csak annak tulajdoníthatnák még elpusztításán értéköket, hogy a philologus-tanárok azokból merítik többnyire kegyetlen grammatikai és poétikai elemzéseiket, melyekkel a diákokat

gyötrik s melyekből csak elvétve, egyesek érzik ki a gondolat és forma valódi classikai ízét. Én legalább lelkiismeretesen állíthatom, hogy ma az óclassikai irodalomnak azokat a termékeit becsülöm legtöbbszörre, melyeket a hatvanas évek sűrű tanterv-változtatásai következtében az iskolában szerencsésen — átugrottam. Vigyázzanak és gondolják meg a classicismus ellenségei és a modernismus barátjai, vajon jó szolgálatot tesznek-e az újabb és legújabb kor irodalmi jeleseinek, ha őket az iskolai philologisálás kizárólagos prédáiul kiszolgáltatják s vajon ők ezt a kemény próbát oly sértetlenül fogják-e kiállani, mint a sokat ócsárolt régiek? Vajon nem kevesebb mohósággal esnénk-e neki például a Shakespeare színpadi világának, ha drámáinak szövegét velünk már az iskolában úgy szétszedették volna, mint a hogy szétszedetik a Homér, a Vergilius, a Horatius műveit? Vagy föltételezhetjük-e, hogy az új nemzedék okosabb és jobb volna, ha mindjárt serdülő-korában tölcseznék fejébe — a régi remekírók helyett — az Ibsen, Gorkij és Shaw világnézetét és költészetét?

És itt eszünkbe jutnak azok a legmodernebb játékszín! törekvések, melyek a görög drámáirók több mint kétezer éves darabjait az eredeti költői eszme minél hívebb tolmácsolásával igyekeznek ennek, a classicismus békóiból állítólag rég kiszabadult vagy legalább kiszabadulni akaró nemzedéknek bemutatni. Tehát maga a pezsgő, a dolgozó, a nyereszedő élet keresi és találja meg itt a lelki hatás kiapadhatatlan forrásait.

Ah a görög tragédia! Mykenai óta nem megy ki a fejünkéből, és ha most utunkban körültekintünk, azt találjuk, hogy még mostani kopárságukban is van a görögországi tájakban valami szigorú, fájdalmas nagyszerűség, valami hősies és egyúttal tragikai vonás, a mely megint csak a régi szomorújátékokra emlékeztet. Azokban a tragédiákban ülte a görög szellem talán legnagyobb diadalait. Tetőpontjai voltak egy hosszú fejlődésmenetnek, mely a hagyomány s a szó etymológiájának útmutatása szerint a kecskepásztorok ama tánczából indult ki, a melyet az áldozatul megsütött kecskebak — τράγος — körül jártak s a mely fejlődés körftús-

képen most úgy látszik ismét — a kecskepásztorokhoz tér vissza... Mert kecske, az van bőven ebben a szegény mai Görögországban; öröme telhetnék bennök Claude Lorrainnek, a ki alig tudott tájképet elképzelni kecskék nélkül. Azonban a Homer korában megvetették az olyan földet, a mely «csak mekegő kecskének ad élelét.» Akkor sokkal nagyobbra tartották a «széles homlokú», «nehéz járású») szarvasmarhát, a minő bizony ritkán kerül itt most a szemünk elé. Azt hiszem, az egész mai Argolisból nehéz volna egy hekatombára valót fölhajtani.

Itt most csak kecske és birka otthonos; még a szárnyas aprómarha is ritka, még ritkább a sertés. És ezt az utóbbi közgazdasági tényt ismét a Homer szempontjából kell sajnálnunk. Hát már nemcsak Achilleusnak és Aiasnak, Agamemnonnak és Odysseusnak, hanem még a becsületes Eumeosnak sincs utódja a mai görögök között? Pedig a költő szembetűnően kedvelte hőskölteményének ezt az alakját; fontos, szép szerepet jelöl ki neki a körül, a hogy ura otthonát ismét visszafoglalja s a betolakodott kérőkkel elbánik; dicsérő jelzőkkel ékesíti nevét: «a nemes, a férfiakon uralkodó» Eumeosnak mondja; míg többi alakjait harmadik személyben, elbeszélőleg szólaltatja meg, Eumeost rendszeren barátságos megszólítással hívja föl a szóra:

«Így felel most disznók pásztora te, Eumeos.»

Azt hogy disznópásztor, soha a neve mellől el nem hagyja; látszik, hogy a derék férfiú legalább oly rátartó volt ez állására és címére, mint a mai... no de hagyjuk a modern hasonlatokat, azok gyűlöletesek.

Tehát ha Eumeos ma újra életre kelne, valószínűleg be kellene érnie a kecskepásztor mesterségével; körülbelül olyan volna, mint azok a subás, szurtos alakok, a kik botjukra támaszkodva másznak le a jobboldali dombok lejtőjén, maguk előtt hajtva állataikat az országút felé. A kecskék azonban — ellentétben pásztoraikkal — önérzetesen, büszkén bólogatnak a fejökkel, mintha mind attól az anyakecskétől származnának, a mely a hitrege szerint valamikor ugyanezekben a hegyekben táplálta emlőjén az anyjától kitett csecsemő Asklepiost. Egyszersmind óvatosan lépked-

nek, hogy meg ne szúrják oldalukat a mezőt beszegő agavék tuskés levelein.

Soha ilyen óriási agavékat nem láttam, mint itt, a naupliai úton, a hol már a legelőket szántás vagy szőlő váltja fel; ezek itt tudniillik eleven sövényül szolgálnak, a mely czélnak meg is felelnek vastag, húsos, pánezelos tövises, bolondos görbületekben szinte tolongó leveleikkel; az alkonyat homályában úgy néznek ki, mint valami kigyózva terpeszkedő szörnyetegek.

És itt ennek az érdekes növényfajnak egy olyan biológiai jelenségét is sűrűbben figyelhetjük meg, a mely másutt kevésbé ötlük szemünkbe. Az agavénak, miután évek során át csak a leveleibe gyűjtötte minden erejét, olykor, ha már szép kort ért el, eszébe jut, hogy talán virítani is kellene! És ekkor levélfészke kellő közepéből kocsányt ereszt, akkorát, mint egy fa, ez a fa megtelik temérdek, csodásán illatos, mézdús, harangalakú virággal, és ebben a virágzásban az öreg agave kiadja életének minden összegyűjtött erejét, úgy hogy mire a virágok elhervadnak s helyüket datolyaszerű gyümölcs foglalja el, az egész növény elhal, húsos levelei taplós, korhadt fává száradnak, a melyet kivágnak és tűzre dobnak. Ilyen, virágzásukba belehalt s kivágott agavéknak a száraz töveit sűrűn látjuk az irt mentén.

Ez a sajátságos természeti tünemény mintha mély jelképes értelemmel bírna itt, az Agamemnon országában, a régi görögök földjén. Egyszer, csak egyszer, — de akkor nagyot virítani, azután meghalni, kivágnani és tűzre vetetni: nem lehet-e ez közös, tragikailag mindenestre legszebb sorsa növényeknek, embereknek és nemzeteknek?...

V. Delphi.

Pineus kikötőjéből a Keresztelő Szent Jánosról nevezett görög hajó visz a korinthosi csatornán át a salonai öböl, Itea réve felé.

Utunk Salamis hosszan elnyúló kopár, hegyes partjai mellett visz el. Mialatt azokat nézzük, egy élénk öreg úr szólít meg s amerikaias angol kiejtéssel, kíváncsiságunkat

messze túlhaladó részletességgel beszéli el a salamisi csata lefolyását. Utóbb Delphiben megismerkedünk és megtudjuk, hogy a beszédes öreg úr nyugalmazott amerikai tengernagy; hát természetes, hogy tengeri ütközetek mindeknek fölött érdeklik.

A mint a korinthusi csatorna keleti bejáratához érünk, egy utas jön csolnakon, beszállásra számítva; a hajónak meg kell állania, a mi fölött kapitányunkat éktelen düh fogja el, mert ezalatt a jelző csolnak elállja a csatorna bejáratát; egy hajót eresztettek be a túlsó végen s nekünk most annak átjövetelét kell bevárunk, a mi körülbelül félórái késedelmet jelent.

A csatorna előtt egyszerre benépesedik az I. osztályú fedélzet; itt az a szokás, hogy a mint az út érdekesebb része kezdődik, fölemelik a fedélzet sorompóit s bebocsátják a hajó elejére a II. és III. osztályú utasokat, köztük szurtos koldusokat is. A menetdíj különböző, a jogok azonban egyformák; ez is egy neme a demokrátiának.

A korinthusi csatorna, ha áthajózzuk, sajátos, csodálművet s szinte félelmet keltő látvány. Nagyszerű és sivar, — mint a modern cultura legtöbb alkotása. Csupas, sárga sziklafalai, — melyeket néhol reclamhirdetések élénkítenek — különösen közepe táján szédületesen, nyomasztóan magasak s annyira közel állanak egymáshoz és olyan egyenesre vágottak, mintha óriások késsel metszettek volna be az Isthmos fensíkjáról a tengerszín vonaláig. Föllélegzünk, mikor a túlsó torkolatnál megnyílik előttünk a korinthusi öböl mosolygó, napsütött látványa, balról Akrokorinth daczos sziklakúpjától, jobbról az Isthmos sziklás előhegyeitől határolva.

Csak a mikor ezeket az előhegyeket is s a Szent Miklósról nevezett szirtfokot körülhajóztuk, tárul föl egészen Boiotia hegypanorámája: közelebb a Helikon, távolabb a Parnassos, mindkettőnek teteje félig felhőkbe borúvá, mintha most is az ég lakóit fogadná szállásba s jövésüketmenésüket rejtegetni akarnák a földi halandók elől.

A hegyek ezen a vidéken is kopárak bizony; szegények nem tehetnek róla, ez az emberek bűne; ők, a hegyek, az

emberek ellenére, még így is szépek. Néha egy felhő sötét árnyéka borul egyik oldalukra; olyankor — kellemesen csalódva — azt hiszszük, hogy ott erdő terül el, de a felhő tovább úszik s mi csudálkozva látjuk, hogy vele az erdő is tovább költözik.

A mint bekanyarodunk a salonai öbölbe s az idő alkonyat felé halad, a tengerparti sziklahegyek színjátéka mind bűbájosabbá lesz. Hol az aranyzöld gypes lankások vagy a vörhenyes sziklák tükröződnek a tenger kékjében, hol a vizek azúrjának visszfénye festi lilaszínre a szirtek vörösségét, mialatt a felhők szakadásaiból kivillanó napfény aranyos oázokat varázsol elő a hegyeken.

Ita nyájas kis kikötőváros, mely körül a magas, meredek hegyek kissé visszalépnek, hogy egy szűk lapályon görög földön ritka dús és gondos mezei és kerti gazdálkodásnak adjanak helyet. Smaragdzöld árpamezők között csatornákkal öntözött olajfakertek lepik el a Chryssa termékeny völgyét, melybe most bekanyarodunk. Háromlovas fogatunk vígan üget a sík úton. melyen hazatérő munkások csapatai között haladunk el. Most van éppen az olajszüret; odább, a hegy lejtőjén, szamarak viszik föl a faluba az olajbogyókkal telt kosarakat; az állatok mindkét oldalán egy-egy megterhelt kosár lóg s a kosarakat zöld olajfalomb takarja; távolról alig látjuk a kapaszkodó szamarakat: mintha a hátukat fedő lombok kaptak volna lábra; akár a Macbeth birnami erdeje!

A Chryssa völgyének nyílásában még egyszer megpillantjuk a Parnaszos tetejét; az alkonyi szélben szétfoszlottak a felhők s láthatóvá lesz a hó, mely még az ormot borítja. Tudjuk, hogy oda, a hitregétől megszentelt hegy lejtőjére kell fölemelkednünk; az előhegyek peremén, hihetetlen magasságban, fecskefészek módjára odaragasztott városkát látunk; ez Kastri, a hová nekünk még ma estve el kell jutnunk!

A mint a széles gyűrűkben kígyózó hegyi út megnyílik előttünk, menetünk is lassúbb lesz, környezetünk is vadabb és kopárabb. Itt, a szikla és kőgörgeteg között már csak tüskés bozót és fűszeres illatú vadvirág terem; de a

mi palántát nálunk a mesgyéken növő fűként ismerünk, az itt öreg bokorra izmosodva borítja a szakadékokat.

Az alkony leszáll, mi pedig feljebb emelkedünk, mintha követni akarnék a fényt, a míg lehet, alant hagyva a terjengő homályt. Már bepillantunk mélyen Phokis elsötétült völgyeibe, melyek fölé violaszín falként emelkednek a korinthosi öblöt északról lezáró hegyek; s e violaszín csúcsok csipkézett peremétől sugározva válik el az egészen arany-sárga nyugati ég. A tengerből oly hihetetlenül közelinek látszik, mintha velünk emelkednék, mutogatva aczélszürke színben ide-odaágazó tükrét, mely mögött a Peloponnesus hegyei oly rejtélyes alakot öltenek, mintha gubbasztó óriások felhőleplet vontak volna magukra.

Nem tudunk betelni e képpel; egyike ez azoknak a látványoknak, melyeket gyermekkorunkban megálmodtunk, azután sohasem láttunk és a melyek egyszerre — valahol az élet delelőjén messze túl, mint egy elmúlt vagy jövő élet hirtelen visiója jelennek meg előttünk.

Már esthomály környez, mikor a kastrii út félmagaságában elérjük Chryso falut, a melynek csobogó piaczi kútjánál lovainkat megitatják. A piaczi népélet, mely környez, épen olyan, mint a hogy Gerhardt Hauptmann — a ki szintén itt járt — *Griechischer Frühlingjében* leírja. Csak-hogy ő az itteni néprajzi typusokban sok német vonást vélt fölismerhetni. Az én benyomásaim szerint ez csak a germán ember önkénytes csalódása lehet. Ellenkezőleg, sehol görög földön annyi elemét a görög typusnak nem láttam, mint itt, Delphi környékén. A vén pásztorok, a kikkel találkozunk, kétségkívül leginkább banditákhoz vagy koldusokhoz hasonlítanak, de ránczos, kóczos, napbarnított fejük azért mégis olyan, mintha egy kiegészített, elzüllött Zeuszé volna.

A mint Chryssot elhagytuk s útunk a hegy nyugati hajlásán kanyarít nagy vargabetút, már feltűnik az égen a hold, álomszerű derengést vegyítve az alkony lilaszín homályába. A vidékre már az éj nyugalma borult, csak lovaink patkóinak koczogása s kocsink egyhangú zöreje zavarja a méla csöndet. Egyszerre — meglepetésünkre — gyárkémény fűttyét halljuk s a holdvilágos hegyháton, a hol Kastri

ablakainak fénye üdvözli az érkezőt, világító, sziporkás füstöt látunk egy kürtöből kihatolni. Azzal a kis olajgyárral, mely itt a magasban az ipart képviseli, nagyon is közeli ismeretséget kötünk később, mert csak keskeny utca választja el Kastri legjobb, fogadójától, a pythoi Apollonról nevezettől, a melybe szállunk. 580 méter magasságba emelkedtünk egyenesen a tenger színétől; és mégis nélkülözzük itt a magas fekvésű helyek két legfőbb előnyét: a tiszta levegőt és a csendet. Ha kilépünk erkélyünkre, a kis gyár füstje, bűze csavarja az orrunkat, éjjeli nyugalmunkat pedig — csodálatos módon — a kastrii birkatenyésztés zavarja meg. Itt tudniillik a lakosság gazdasági tevékenysége az olaj gyártáson kívül a birkatenyésztés és háziiparszerű pokróczszövés között oszlik meg. A birkákat pedig, úgy látszik, egészen katonaként kezelik: menetképességük kipróbálása céljából éjjeli próbakivonulásokat rendeznek velők. Máskép érthetetlen marad az, miért kell Kastri valamennyi birkanyájának az éj kellő közepén kolompolva végigrohannia a keskeny, meredek utcán, a minek következtése, hogy miután a fogadó fala majdnem papírvékonyaságú s ablakai egyenesen az utcára szolgálnak, ez az éjféli pastorale úgy hangzik be hozzánk, mintha a birkák szobánkon szaladnának keresztül.

De mindezeket az apró utazási kényelmetlenségeket egy perez alatt elfeledjük, ha napfényes tavaszi reggelen kilépünk Kastri utcájára és a faluvéget elhagyva, elindulunk a régi Delphi felé. A sziklavölgy, mely előttünk föltárul, leírhatatlan nagyszerű vadságában, csak a Dóré rajzónja és a Böqkljn ecsete volt képes ehhez hasonló körvonalakat és színeket varázsolni elő s merem állítani, hogy a ki Delphit nem látta, az Görögországot tájképi szempontból nem ismeri. Egyszerre Delphi egész története érthetővé lesz itt előttünk, mert ez a hegyvidék csakugyan olyan, mint a könyörtelen, engesztelhetetlen emberfölötti hatalmak kapuja, a melyhez remegve közeledik a halandó, hogy megnyilatkozásukat meghallja, s a honnan a támadó barbárok is, rémes égi jeleket véelve látni, ismételve meghátráltak.

Az út, mely Kastriból keleti irányban kivezet, a hegy-

oldalba van vágva, melynek menedékesebb lejtőin terült el az egykori szentély és tovább a régi Delphi város. A mai Kastri ugyanis nem a régi helyén áll, mely a delphii jóshely szent területének romjai fölébe épült. Hogy ezeket kiáshassák, a Homolle vezetése alatt működött francia tudományos expedíció, mely a görög állam szerény támogatása mellett félmillió francot költött itt az ásásokra a XIX. század végén; mindenekelőtt kisajátította az egész Kastri községet s áttelepítette egy puskalövésnyivel tovább nyugatra.

A községet és a romokat hordozó lejtők fölött és alatt majdnem függőlesen emelkednek a sziklák, néhol szinte feneketlennek látszó, szűk völgyet formálva, melynek mélyében az egykor Pleistosznak, most Xeropotáminak nevezett patak csillogó ere látható. A szemben emelkedő hegy a Kirphis, melytől iszonyatos mélység választ el, mégis oly közel van, hogy kedvünk volna a gyepes lejtőjének cikázó ösvényén fölfelé haladó pásztorra rákiáltani.

Itt, a hegyszakadék éjszakai párkányán a Parnassos lábánál vagyunk; csúcsát elfödik a kétfelől összehajló sziklabástyák: a Phaidriadok, vagyis ragyogók, mint régen nevezték. Valójában hamvasszürke a színök, a törött felületeken pedig olyan, mint a korhadt fát; meredek falaik hasadásai s kiszögellései alig adnak itt-ott egy kis virító bozótnak helyet. A hol összeérnek, mély, sötét szakadék nyílik, benne kőgörgeteg, mely alatt kis vízér lopózik lefelé. Ez a sziklarepedés valóban olyan, hogy abból gyilkos szörnyetegek, rémes sárkányok kitörését várhatta a régiek képzelete s ez adhatta az eszmét a Phoibos Apollon győzelméhez Pytho, a szörnyeteg fölött, mely e helyen ment végbe s Apollón itteni — pythiai — tiszteletének alapjául szolgált.

Itt volt a Kastalia-forrás is, melyben a jóslatra váró ájtatoskodók megmosdani tartoztak s melynek vizét magát utóbb jövendőmondó ihlet erejével ruházta föl a közhit. A hajdani medencének némi romjait láthatjuk még s alább az út mellett most egy, Szent Jánosnak ajánlott kis keresztény kápolna áll, melylyel szemben egy újabb keletű kőmedencébe csurog bőven az egykori szent víz; most a kastrii parasztasszonyok áztatják benne piros pokróczkaikat,

melyeket számárháton hoznak ide, majd meg a legelőről hazatérő pásztorok itatják meg itt barmaikat.

A sziklahasadék és a forrás vize egyesülve fut le a platánoktól beárnyékolt út alatt, olajfákkal beültetett lankák mellett a mély völgybe; ezek az olajfakertek jelzik ma a régi Delphi-város helyét, melynek néhány középülete romjaiban még most is látható az egy időben «Marmariá»-nak nevezett ásatási területen. Sok márványtöredékre bukkanunk itt most is, különösen egy ismereretlen rendeltetésű bájos kis kerek templom maradványaira. Azonkívül fölismerhető az egykori gymnasion, a papok lakásainak helye és az Athena Pronaos temploma, mely utóbbinak oszlopai nagy részét újra fölállították, de néhány év előtt a Phaidriadok sziklafalából levált kötömegek lezuhanása másodszor is földre sújtotta az istennő oszlopait, mintha a természet az új nemzedéknek megmutatni akarta volna, hogy miköpen pusztultak el itt a régi nemzedék alkotásai.

Feljebb, a sziklahasadékon túl s az út fölött terült el a delphii jós-szentély, mely tulajdonképen a városnak is jelentőségét megadta. Aischylos, *Eumeniddi-nak* elején, maga a Pythia, Apollón jósló papnője által mondatja el a szentély eredetét, mellet Gea, a földistennő cultusa jelöl meg, a kitől csak utóbb, a Pytho leküzdése által hódította el e helyet, melyet a világ közepének is tartottak, Phoibos-Apollon, hogy annak pártfogásával a görögök nemzeti életében csak Olympia mellé állítható jelentőséget nyújtson.

A földistennő hatalmát látták azokban a földből párolgó gázokban is, melyeknek bódító hatása a jövőmondás ihletében nyilatkozott meg. A jóslás fogalma idővel annyira összeforrt e helylyel, hogy a Kastalia forrás vizének is ily erőt tulajdonítottak s a Sibyllák egyikének székhelyét is itt keresték. Primitív korban a jóslatok a legfontosabb politikai kérdések eldöntőivé váltak s a delphii jóshely tekintélye oly nagy lett idővel, hogy nemcsak a görög, hanem tengeren túli államok is ide küldték követeiket, a Pythiától tanácsokat kérendők. Ez érthetővé teszi annak a papi testületnek a hatalmát, mely az Apollón szentély kezelője volt s érthetővé teszi, hogy a szomszéd tartományoknak e hely bir-

tokáért folyt küzdelme után végül az Amphiktionok testületé, a leghatalmasabb görög államok szövetségének képviselője vette kezébe Delphi uralmát s tartotta itt tavaszontól őszeig a versenyeket. Ez idő óta virágzott fel igazán Delphi, keletkeztek itt márványtemplomok és csarnokok, épültek kincsházák, a delphii jóslatért hálóra kötelezett államok fogadalmi ajándékainak őrzésére, színház és versenypályák a pythiai ünnepélyek művészeti és atletikai versenyei számára. És ez mind itt, ebben az elérhetetlennek látszó sziklavadonban talált helyet, csak a kocsiversenyek hippodromja terült el lenn, a Chryssa völgyében.

Az Apollón téménos-a, vagyis szent területe a nyugati Phaidriad lábánál egész a mostani útig terjedt s a lejtőn lépcsőzetesen elhelyezett, a völgy felőli oldalukon aláfalazott épületekből állott, melyeket a három kanyarulatban emelkedő, ma is látható, kövezett, helyenkint meglehetősen meredek «szent út» kötött össze s ma már jobbra eltűnt magas fal környezett. Csak a gymnastikai versenyek Stadionja volt e kerítésen kívül; közvetlenül a sziklák aljában, az egész vidék fölött uralkodó magasságban, úgyszólván a hegyből vajták ki síkját és éjszakai oldalának lépcsőzetes üléseit.

A téménos épületeinek majdnem kivétel nélkül csak talapzatai láthatók ma, elszórt oszloptöredékek, márványkockák között, néhol zöld gyeptől benöve; a hegyoldalnak támaszkodó falak is helyenkint épek maradtak, valamint az Apollón főtemplomának alapjául szolgált hatalmas emeltér. A számtalan szoborból, mely egykor a szent utat szegélyezte, már Nero sokat elrabolt; a mi még itt volt található, azt a tágas muzeum fogadta magába, melyet — itt is Syngros bankár bőkezű támogatásával — a görög állam emelt az ásatások területének szélén. Ide kerültek a templomok és kincsházák timpanonjainak, metópjainak és frízjeinek még meglevő domborművel is, valamint a temérdek felírással, számszerint mintegy 0000, úgy, hogy az epigraphia szempontjából Delphi talán a világon a leggazdagabb leihelynek mondható. Az elrablóit fogadalmi ajándékok közül egynek, a salamisi és platáai diadalok érzemlékének maradványait Konstantinápolyban, az egykori

Hippodrom helyén láthatjuk: ez az úgynevezett kígyóoszlop, mely három összefonódott kígyót ábrázolt, fejükön egy azóta elveszett arany háromlábassal. Az oszlop csavarodásain még most is olvashatók a csatában résztvett néptörzsek nevei.

A kétezer éves kövezetét taposva, visszagondolunk azokra, a kik egykor szorongó lélekkel járták ezt az utat. várva a jövőndő megismerését s megkönnyebbülve vagy lesújtva tértek vissza saját nyomdokaikon a jóslat meghallgatása után. Az út első kanyarulatán túl az athéniek egykori kincsházát ma helyreállítva szemlélhetjük; igaz, hogy a hiányzó márványkockákat tufa helyettesíti s a fríznek a múzeumban őrzött darabjait terracotta utánzat pótolja. A kis ház, mely egykor a marathoni csata tropháumait rejtette magába, így is gyönyörű példája a dór építőstílnak s Athén szerepére nézve jellemző, hogy az úgynevezett Hálós, vagyis «szérű», melyen a pythiai ünnepélyeket tartották s mely a talajviszonyok miatt nem lehetett elég tágas arra, hogy sok népet fogadjon magába, épen itt terül el, szemben Athén kincsházával és az előtt a Porticus előtt, mely az Apollon-templom hatalmas talapzatának falához támaszkodik s a hol valamikor szintén az athéniek tengeri csatáinak diadaljelei voltak közszemlére téve. A Porticus szép, karsú ion oszlopai közül még három áll, oly elrendezésben, mely inkább fa- mint kőfedélre enged következtetést.

Míg ez a tér az ünnepélyek rendezésére szolgált, feljebb, a knidosiak által épített úgynevezett «Lesché», vagyis társalgó, az egész szent területet s a sziklavölgyet felölelő kilátásával s Polygnotos szép falfestéseivel a társas összejövetel s eszmecsere helye volt a szentély látogatói számára.

Az athéniek kincsháza mögött barna sziklatömb jelzi azt a pontot, a melyen valamikor a Gea istentisztelete végbement, a hol az a delphii Sibylla jósolt, a kit Michel-Angelo lefestett s a kit talán a földistennő papnőjének tekinthetünk. Innen áradhatott ki az a kábító pára is, melynek hatása jövőndülésre tudta nyitni az ajkakat.

A tulajdonképeni Phoibos-Apollon-szentély, mely a «szérű» fölött emelkedik s melynek nagy kiterjedésű fehér márványtalapzatán az egykori oszlopoknak és falaknak csak

vajmi csekély maradványaival találkozunk, a IV. századból való s a leégett régibbnek helyén épült; tudjuk, hogy mind a négy oldalról oszlopsor környezte, hogy czellája három részre oszlott, hogy a legbelsőbb szentélyben, az Adytonban Apollón aranyszobra állott s a keleti homlokzaton a hét bölcs mondásai voltak bevésve. Sejthetjük, hogy az Adyton volt az a hely, a hol a Pythia Delphi fénykorában classikus versekbe foglalt jóslatait hallatta. De a romok s különösen az alépitmény gondos vizsgálata nemcsak hogy nem igazolta, hanem mondhatjuk, megczáfolta azt a római korszakból eredő mondát, hogy az Apollón papnőjének háromlábú széke egy, hódító gázokat kilövelő földüreg fölött állott. Ily elrendezés lehetőségének semmi nyomát sem találjuk s így valószínű, hogy Apollón papjai talán mesterséges illatszerekkel igyekeztek a jóshely látogatóiban ily hitet kelteni.

A főtemplom mögött Neoptolemosnak, az Achilles regeszertű fiának volt sírhelye és szentélye s tovább egy szoborcsoportozat Nagy Sándornak oroszánvadászat alkalmával halálos veszélyből való menekülésére emlékeztetett. Mindkét emlék a Temenos felsőbb részét tartó falnak támaszkodott. Erre a felsőbb emelt térre még használható lépcső visz föl ott, a hol Delphi kis színháza épült, melynek orchestrája és nézőtere megtartotta régi formáját; az itt letelepedő csakhamar meggyőződhetik róla, hogy ez a színház, mely a pythiai ünnepélyek ének-, kithara- és fuvolaversenyeinek színteréül szolgált, legnagyobb szépségét attól a nagyszerű sceneriától kölcsönözte, mely a színtér fölött nyílik meg a szemnek s a melyről itt maga a természet gondoskodott.

Az ásatások területén nyert benyomásainkat kiegészíti az, a mit a múzeumban láthatunk. Első pillantásunk itt a leghíresebb delphii leletre: a kocsisnak, vagyis a hippodrom győztesének bronzszobrára esik. Az alak, melynek balkarja hiányzik, míg jobbkezében még ott látjuk a gyeplő egy darabját, főalkatrésze volt egy egész fogatot ábrázoló szoborcsoportozatnak, melynek kisebb töredékei is a múzeumban található s valamikor mint a Gelon, syrakusai tyranus adománya került Delphibe. Alkotóját névről nem is-

merjük, de mindenesetre elsőrendű mestere lehetett a Krisztus előtti V. századnak. Ez a szobor is egyike a görög művészet ama csodáinak, a melyek fölött talán sohasem fogunk megszűnni ámulni. Rajta van még az archaismus minden bátortalansága, öntudatlansága, kicsinyes részletekhez tapadozása: mert a művészet akkor még tudatával nem bírta annak, hogy már a legnagyobbnak a kifejezésére is képes. Stylisáltkak csak a hosszú, szoknyaszerű ruha látszik, mely úgy hat, mint a vályúzott oszlop; az alak szempillái apró szögek módjára vannak kidolgozva, a polychromia mindenféle naivitásai: onyxból és magnesiumból összetett szemek, ezüstből való fogak és szallagbetétek szolgálnak a valószínűség emelésére. Pedig nem ezek a részletek, hanem az egész beállítás, a tartás, az arczkifejezés, a kérlelhetetlen realismussal megmodellált lábak teszik oly életteljessé e szobrot, hogy látásánál nem is gondolunk a művész munkájára, hanem a harmadfélezer éves halotti álmából föltámadt modellel vélünk szemben állni. Egyszerre megismerjük, megértjük a hippodrom fiatal versenyhőseinek egész életét, lelkületét, még modorosságait, mondhatjuk poseait is.

Azt a közvetlenséget, a melylyel a bronzszobor tárja föl előttünk az antik életet, a muzeum egyetlen más darabjánál sem találhatjuk föl, noha van itt plasztikai emlék a legprimitívebb koron kezdve egészen a késő hellenistikus korszakig fölös számmal. Az Apollon-szobrokból, melyekkel valamikor el volt árasztva az egész szentély, úgyszólván csak a legdurvább archaikus jellegűek maradtak reánk. Itt látjuk az egykor a világ közepét jelző Omphalost, szallaghálóval borított tojásalakú márványtömb alakjában; hajdan két sas ült mellette: azoknak a sasoknak képmásai, a melyeket Zeus a világ két végéről indított útnak s a melyek itt találkoztak. A knidosiak kincsházának homlokzatát a múzeumban rekonstruálták s itt állították föl fríziének összes domborműveit is. Az épület az ion stílusnak díszítményekkel kissé túlterhelt, az athéni Erechtheionnál még sokkal kezdetlegesebb formáit mutatja; karyatidái inkább az Akropolisz archaikus koraira emlékeztetnek, mintsem az ottani erkélymenyezet hordozóira. A frízreliefek hosszú so-

rozatát ábrázolják a küzdelmes jeleneteknek: a trójai háború, a Gigantomachia vonulnak föl előttünk; istenek vegyülnek az emberek küzdelmeibe, Apollón Heraklessel mérkőzik a delphii háromlábas birtokaért. Az athéniek kincsesházának frízje itt is főkép a Theseus dicsőségét hirdette.

Eredeti méreteiben látunk itt fölállítva némely, fogadalmi ajándékot hordozó oszlopot is. Ilyen az, mely a naxosiak adományának, az óriási ülő Sphynx-szobornak szolgál talapzatul; ilyen a messeneiek Nike-oszlopa, mely hasonló volt az olympiaihoz; és ilyen a kyrenaikaiak szép, acantusszerű növényformákból összefont oszlopa, mely háromlábast tartó s tánczó Hesperidákat hord tetején. A Paulus Emilius győzelmi emléke már a római uralom korára utal.

A római és byzanci császárok művészi kincsességét csak díszétől fosztotta meg a delphii szentélyt, de a kereszténység terjedése magát az a hitet támadta meg, melynek e hely jelentőségét, sőt létezését köszönhette. Delphi pusztulásával itt a keresztény eszme gyors és teljes győzelmet aratott, de a régi pogány istenek tragikus küzdelme a kereszténységgel azért végigvonul az egész történelmen. Megtagadták és elűzték őket, kifosztották és elpusztították templomaikat s ők mégis visszatértek: egyszer a renaissanceban s — ha az irántuk való érdeklődést veszszük mértékül — újabban másodszer is, bár most már csak az archéologia hűvös világában. Az ember szinte hajlandó őket igazán létező, üldözött lényeknek tartani, majdnem inkább az ellenök évszázadokon át folytatott harcot túlélő erejük, mintsem saját romlásától összeomlott egykori uralmuk alapján. És el kell ismerni, hogy ők ebben az elpusztíthatatlan posthumus életükben tulajdonképen rokonszenvesebbek és tiszteletreméltóbbak, mint a minők uralmuk idejében voltak, mikor — mint Heine valahol elméssen utal rá, — csínyjaikkal minduntalan összeütközésbe kerültek a büntető törvényekkel s emberfölöttiségök nem az embereknél jobb mivoltukban, hanem csak az emberi és isteni fenytő hatalom alóli mentességökben nyilvánult meg.

Micsoda színben tűnnek föl a mi keresztény vallási és erkölcsi fogalmaink szempontjából azok az istenek, a kik-

nek ósátyja, Uranos, maga is családi forradalom áldozata lett, a kiknek legfőbbje, Zeus, maga is atyjának, Kronosnak letaszítása által jutott az egek trónjára s a legjelesebb görög költők fölfogása szerint a kérlelhetetlen vérbosszú pártolója, sőt elrendelője gyanánt szerepelt. Maga Apollón, Delphi védője, rávallott magára, mint az Orestes anyagyilkosságának értelmi szerzőjére; ugyanő titkos szerelmi viszony rabjává tette a szép trójai királyleányt, Kassandrát, hogy őt e réven jóstehetséggel ruházza föl. És mit szóljunk arról az egész sorozatáról az alattomos, csalárd vagy erőszakos szerelmi kalandoknak, melyekben az összes főisteneknek részök volt s melyekkel Homernél sorra eldicsekednek az, így anyákká lett nők, mert hiszen azok az isteni ölelések egy egész hősnemzedékkel népesítették be a görögök földjét. A hol az istenek egyike, Hermes, tolvaj, csaló és esküszegő gyanánt volt ismeretes, a hol Menelaos neje, Helena, az Aphrodité rendeléséből lett a Paris szereptőjévé, ott csodálhatjuk-e, ha az emberek között is meglazultak az erkölcs kötelékei s a féktelen dőzsölésnek, sőt a perverzitás minden nemeinek a görög társadalom legkiválóbbjai egész szemérmetlenül hódoltak? A hol az istenek maguk is koronkint mint vádlók, tanuk, vagy épen vádlottak állottak bíróság elé, egymás ellen panaszra mentek főnökükhöz, kinek haragjától rettegtek mind, olykor pedig lázongással, sőt — mint a napisten — a strike egy nemével csikarták ki sérelmeik orvoslását, ott nem természetes-e, hogy az emberek utóvégre is úgy tekintették isteneiket, mint vetélkedő hatalmasokat, kiknek egymás iránti féltékenységét ügyeskedéssel kellett megkerülni, kiket egymás ellen játszottak ki s egymás ellen hívtak segítségül s kiknek e váltakozó cultusa valószínűleg kevesebb hasznot hozott a hívőknek, mint a mennyire megtermékenyítette művészetüket. A görögök istenei az emberek sorsába való beavatkozásukkal valóban hol a jogosulatlan, erőszakos proteetio, hol a szívtelen üldözés szerepeit látszanak váltogatni, többnyire tiszta szeszélyből.

Ha ezek mellett a mi fölfogásunk szerint visszataszító vonások mellett azután találkozunk a hit oly megnyilatko-

zásaival is, melyek az isteneket a legfőbb igazságszolgáltatás őreiként tekintik, bennök látják az idegenek, védtelenek és szükölködők védőit is s őket a legmagasabb és legneme-
sebb testi és szellemi tulajdonokkal- ruházzák föl, ennek magyarázatául egyrészt az szolgál, hogy a görögök isten-
hite soha dogmatikusan megállapítva nem volt, hanem a nép gazdag képzeletében és költői műveiben faji, helyi és egyéni befolyások szerint változva fejlődött tovább. Másrészt istenhitők alapja, természete is teljesen eltért a mienktől; ők isteneiket éppen csak annyiban tartották isteneknek, a mennyiben emberiebbek voltak az embernél; az ember képességeit és tulajdonait, erényeit, vágyait és bűneit is fokozottabb mértékben bírták. A Nietzsche *Übermensch* fogalma tulajdonképen semmi egyéb, mint a görögök képzelete isteneikről, modern mezbe öltöztetve.

A görögök vallása kezdetben kétségkívül — mint minden primitív népnél — igaz, bensőségteljes, naiv és buzgó hit volt, mely lassankint változott csak megszokássá, conventióvá, hiúság és élvhajhászat dolgává s még inkább a szépnek a fajban gyökerező, ösztönszerű cultusává. Minél többet vesztett a vallás bensőségéből, annál gazdagabb forrásává lett a költészetnek és a művészetnek. A templomok és szobrok díszével való versengésnek már vajmi kevés köze volt a valódi istenhithez, de miért szakítottak volna azzal, mikor az ő vidám istenek tisztelete egy volt az óletélvezettel s a legnagyobb gyönyöröket azzal a képzelődéssel köthették össze, hogy velők isteneknek áldoznak? A hit kimerülése vitte azután a lelkeket a görög-római világ hanyatlása idejében a mindenféle újfajta vallási divatok, az Isis- és Mithras-cultus karjai közé és a régi hit kimerülése egyengette legjobban a kereszténység útjait is. A Krisztus magasztos tana a görögöknél és rómaiaknál tulajdonképen egy, már minden bensőségét elvesztett, elfajult, újítások után kapkodó hitélet fölött diadalmaszkodott.

Természetes, hogy a Theodosius rendeleti és a pogány templomok földülése még nem jelentették a régi istenek uralmának teljes kiirtását. A küzdelem még eltartott egy

ideig és a lelkek még visszavágytak olykor a régi hitvilág csábító örömei felé.

Könnyű volt innen Delphiből elúzni Apollont, mikor sugárzó márványtemploma rombadőlt s szentélyének pusztulását — talán a tőle elűzött Gea bosszújaképen — még földrengések és sziklaomlások is siettették.

De már nehezebb volt szabadulni Pántól, a ki szintén otthonos volt itt, — hiszen a Parnassos lejtői neki voltak szentelve, — s a kinek alig volt valahol temploma, mert őt többnyire barlangokban tisztelték, az ő szentélye a szabad, nagy, mindig újra éledő, elpusztíthatatlan természet volt. EB ő volt legigazabb képviselője az életösztönnek és életerőnek, tehát a szilaj pogány életkedvnek is.

Ezért Pánnak, mint legveszedelmesebb ördögnek — meg kellett halnia.

Tulajdonképen csodálnunk kell, hogy a kezdetleges keresztény hit, mely a pogány isteneket mint gonosz démonokat száműzte inkább, mintsem hogy létüket eltörölte volna a föld színéről, nem folyamodott a halottá nyilvánításnak ehhez az egyszerű eljárásához valamennyivel szemben. Hiszen azok az istenek annyira éltek, oly közel jártak az emberekhez, még ma is annyira ismerjük őket, tetteiket, csínyjaikat, tulajdonságaikat, még külsejüket is, hogy róluk még a modern embernek is sokkal könnyebb elképzelnie azt, hogy meghaltak, mintsem azt, hogy sohasem léteztek.

Azonban Pánra nézve ennek a különyszerű eljárásnak még más magyarázata is van. A Pán halálának mondája tulajdonképen pogány eredetű.

Plutarchos, a ki sokáig itt Delphiben élt mint Apollón papja, s ennek a tüneményes természetnek megrázó benyomásai alatt írhatta halhatatlan műveit, az ő élet- és jellemrajzainál sokkal kevésbé ismert morálphilosophiai értekezései között hagyott egyet reánk, melynek címe: «*Περὶ τῶν Ἐπιθεδοσίων Ἀρτυρήριων*», latinul: «De defectu Oraculorum», a mit így fordíthatunk magyarra: a jóslatok alkonya.

Ennek bevezetésében elmondja, hogy hét görög philosophus, névszerint, Lamprias, Kleombrotos, Didymos, Philippos, Demetrios, Ammonios és Herakleon találkoztak és itt,

a hol mi állunk, a knidosiak Leachején beszélgetést folytattak a napnak abban az órájában, a mikor már a többiek nyugovóra tértek s a város és a szentély fölé, melyekre lenéztek, csönd és árnyék borúit, csak a szemben emelkedő ormokat aranyozhatta be a lenyugvó nap sugara.

Beszélgetésök különféle természeti jelenségek magyarázatának során rátért a jóslatokba vetett hit hanyatlására, a «démonaiktól» elhagyott jóshelyek pusztulására, a melyek talán még be fognak népesedni, ha a démon visszatér és elnémult hangja újra megszólal.

Plutarchos, a ki komoly szigorral csüngött a tisztáregi hiten és erkölcsön s erős vitákat folytatott a stoikusok és epikureusok tévtanaival, valóságos dogmatikai fejtegetéseket ad szereplői szájába a theosok, daimonok és herosok, — vagyis az istenek, démonok és hősök különbözőségéről, halhatatlan vagy halandó voltáról. És e tárgyba kapcsolja a bölcsészek egyike, Philippos, elbeszélését, melyet fültnük közlése alapján ad elő Aemilianos rhetor atyja, Epitherses élményéről s melyet a mi korán elhunyt Reviczky Gyulánknál talán valamennyi közt legszebb költeménye tárgyává tett. Ez az Epitherses egy ízben Itália felé utazott s mikor a hajó, mely vitte, szélcsendben az esti órákban a mai Korfu alatt fekvő Paxo sziget közelébe jutott, az utasok a szigetről hangot hallottak, mely Thamost szólította néven. Tharnus a hajó kormányosa volt, egyiptomi ember, kit az utasok legkevesebbje ismert névről s ki kétszeri hívásra nem jelentkezvén, végre a harmadszori szólításra válaszolt. Ekkor a rejtélyes hang a szigetről ezeket mondta: «Ha Palodeshez érkezel, jelentsd ott a nagy Pán halálát.» Réműlettel hallotta a hajó népe ezt az üzenetet s tanakodtak fölötte, vajon teljesítse-e Tharnus a csodás megbízást? Végre a kormányos arra határozta el magát, hogy ha szél és hullámozás közt haladnak át Palodes mellett, akkor hallgatni fog, ha ellenben a szélcsend még tart, átadja az üzenetét. Palodeshez érvén, a lég és vizek mély nyugalomba voltak merülve; ekkor Tharnus kiállott a hajó orrára s átkiáltott a földre: «Meghalt a nagy Pán». És itt átadhatjuk a szót Reviczkynek:

«S egyszerre — ily csodát ugyan ki látott! —
 Megindulnak fák, bokrok és kövek.
 Halk zokogás kél; elhaló sirámot
 Kínos nyöszörgés, jajgatás követ.
 Velőt rázó, mély sóhajok keringnek.
 Sírás hangzik fel, csukló, szakgatott.
 De kétségb' esve túlzokogja mindet:
 «Mehalt a nagy Pán! a nagy Pán halott!»

A magyar költő azután nemcsak paraphrazirozza Plutarchost, hanem — mintegy tovább fűzve a gondolatot, — a Pán halálában az érzékies és szabados pogány élet letűnését s a szeretet és könyörület vallásának győzelmét symbolisálja, a kereszt fölemelkedésének képével végezve költeményét. A görög írónál természetesen minderről nincs szó; ott csak el van mondva, hogy a Thamus esetének híre Rómába is eljutott s Tiberius császár maga elé idézte a hajó kormányost és tudósok jelenlétében hallgatta ki.

Tovább Plutarchos nem látszik ügyet vetni az elbeszélésre, melynek bizonyára sem ő, sem társai nagyobb jelentőséget nem tulajdonítottak. Sajátságos azonban, hogy a legmodernebb irodalom bizonyos kedvteléssel játszik a Pán-fogalommal s bár csak költői formában, mindig megújuló skepsissel ostromolja a kecskelábú istenség halálának hagyományát.

Ezt a költői skepsist majdnem egyszerre látjuk megnyilatkozni a francia, német és angol irodalomban. Már Emilé Zola *Róma* című regényében beszél a «nagy Pán diadaláról» s mondja, hogy a renaissance óta a harc szenvedélyesen és hevesen dúl tovább, és mindennap, minden órában a pezsgő életkedvtől túlaradó, éltet szomjazó, új népek küzdenek a halál utáni sóvárgás vállalása ellen. Gerhardt Hauptmann már említett görögországi útirajzában pedig ezeket írja: nVajon igazán meghalt-e a nagy Pán? Azt hiszem, hogy a kereszténység előtti világkor minden más forrása inkább dugult be mint a pythiai, és hogy a nagy Pán meg nem halt; sem aggkori gyöngeségből sem a keresztény papság évezredes átkaitól. És itt — ezt épen Delphiben írja, — ezek között a napsütött romok között megjelenik előttem az egész halottnak hitt mysterium,

megjelennek a démonok és istenek a halottnak mondott Pánnal együtt» ... Végül ki ne gondolna az angol Edward Knoblauchnak nálunk is nagy hatással adott színművére, melynek hőse a «faun», a ki tulajdonképen senki más mint Pán, a maga őseredeti vadságában belecsöppen a modern társadalomba s itt veszedelmes visszhangot találva kezdi lángszavakkal hirdetni a társadalmi rend és conventio minden békóit összetörő érzéki és érzelmi élet szabadságát?...

Tehát mindent összevéve a Pán dolga legalább is kétséges és talán érdemes volna egyszer az ő fölkeresésére indulni. Nekem legalább eltökélt szándékom, ha még egyszer görög földre jutok, ellátogatni Árkádiába. Bátran szembenézek minden csalódással, a melyet ez a tartomány tájképi tekintetben róla képzett hagyományos fogalmainkhoz képest valószínűleg hozni fog. Ott a Mánalon hegyét is bejárni szándékozom; ez volt a Pán legkedvesebb otthona; ha csakugyan ő és csak ő az a hírmondója a görög hitvilágnak, a kinek sikerült túlélnie a nagy «istenek alkonyá»-t: ott kell tartózkodnia. Ki tudja, — talán találkozom vele?... És ismeretséget kötünk... Remélhetőleg — páni rettegés nélkül!

TARTALOM

I. Olympia	3
II. Athéni benyomások	24
III. Eleusis	53
IV. Argolis	66
V. Delphi	80